

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
YENİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRK YAZI DİLLERİNDE GÖRÜLEN
b>m SES DEĞİŞİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ercan ALKAYA

HAZIRLAYAN
Alpkaan EREN

ELAZIĞ-2021

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Geçmişten Günümüze Türk Yazı Dillerinde Görülen b>m Ses Değişimi

Alpkaan EREN

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Yeni Türk Dili Bilim Dalı

Elazığ-2021; Sayfa: XXVI+133

Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde zamanla dildeki iç ve dış sebeplerden ötürü çeşitli ses değişimleri gözlemlenmektedir. Bu ses değişimlerinin ortaya konulması Türk dilinin eski dönemleriyle günümüz Türk lehçeleri arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların belirlenmesi açısından önemlidir.

Türk dilinde meydana gelen ses değişimlerinden b>m ses değişiminin yazılı dönemde ilk ne zaman ortaya çıktığını belirlemek ve Türk lehçelerindeki kullanım şeklinin ve yaygınlığının belirlenmesi amacıyla yapılan bu inceleme, Türk dilinin yazıyla takip edilebilen süreciyle sınırlandırılmış olup Türk lehçelerindeki b>m ses değişimini konu edinmektedir.

Bu incelemede geçmişten günümüze Türk lehçelerinde görülen b>m ses değişimlerinin tespit edilmesi, b>m ses değişiminin nedenleri ve lehçeler arasında sayısal açıdan karşılaştırmalı olarak incelenmesi hedeflenmektedir.

İncelemede geçmişten günümüze Türk yazı dillerinde görülen b>m ses değişimine uğrayan kelimeler tespit edilerek sayı bakımından karşılaştırıldı ve bu değişimin nedeni olarak akıcılaşma, süreklileşme, genizsileşme ve benzeşme olaylarına değinildi.

İnceleme dört bölümden oluşmaktadır. “Giriş” kısmı olarak incelemede yer alan birinci bölümde Türk dili ve lehçeleri, ünsüzlerin nitelikleri, akıcılaşma, benzeşme, süreklileşme, genizsileşme ve Türk dilinin tarihi hakkında bilgiler verildi. İkinci bölümde geçmişten günümüze Türk yazı dillerinde görülen b>m ses değişikliğine

uğrayan kelimeler hangi yazı diline ait ise bir liste halinde ses değışikliğinin nedenleri de açıklanarak gösterildi. Üçüncü bölümde lehçeler kendi grupları arasında b>m ses değışikliğine uğrayan kelimeler yönüyle karşılaştırılarak tablo halinde verildi. “Sonuç” kısmını oluşturan dördüncü bölümde ise inceleme sonucunda elde edilen bilgilerin değeriendirilmesiyle ulaşılan sonuçlara yer verildi. Bu bölümden sonra ise incelemede kullanılan kaynakların yer aldığı Kaynakça bölümü yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk yazı dilleri, b>m ses değışimi, benzeşme, genizsileşme, akıcılaşma, süreklileşme.

ABSTRACT

Master Thesis

b>m Voice Changes Seen in Turkish Writing Languages From Past to Present

Alpkaan EREN

Fırat University

Social Sciences Institute

Department of Turkish Language Literature

New Turkish Language Discipline

Elazığ-2021; Page: XXVI+133

In the historical development of the Turkish language, various sound changes are observed in the language in time due to internal and external reasons. It is important to reveal these sound changes in terms of determining the similarities and differences between the old periods of the Turkish language and today's Turkish dialects.

This research which was made in order to determine when b> m sound changes occurred in the written period for the first time and to determine the usage and prevalence in Turkish dialects, is limited to the process of Turkish language that can be followed in writing, and it focuses on the b> m sound change in Turkish dialects.

In this research, it is aimed to determine the b> m sound changes seen in Turkish dialects from the past to the present, and to examine the causes of b> m sound change and comparatively numerically between the dialects.

In the research, the words with b> m sound changes seen in Turkish written languages from the past to the present were determined and compared in terms of number, and it was mentioned to fluentization, continuity, nasalization and similitude rules as the reason for these changes.

The research consists of four parts. In the first part of the study, which is included in the "introduction" part, information about the Turkish language and its dialects, the characteristics of consonants, fluency, similitude, continuity, nasalization and the history of the Turkish language were given. In the second part, the words that have undergone b> m sound changes in Turkish written languages from the past to the present are shown in a list by explaining the reasons for the sound change in which written language they belong to. In the third part, the dialects were compared in terms of the words with b> m sound changes among their groups and they were given as tabulated. In the fourth part, which constitutes the "Conclusion" part, the results reached by evaluating the information obtained as a result of the examination were given. After this section, there is a Bibliography section, which includes the sources used in the study.

Keywords: Turkish Writing Languages, b>m Voice Change, Similitude, Nasalisation, Fluency, Continuity.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	VI
ÖN SÖZ	XVII
KULLANILAN ÇEVİRİYAZI SİSTEMİ VE İŞARETLER	XIX
KISALTMALAR	XX

BİRİNCİ BÖLÜM	1
---------------------	---

1. GİRİŞ	1
----------------	---

1.1. Türk Dili ve Lehçeleri	2
1.1.1. Türk Dilinin Yaşı	3
1.1.2. Türk Dilinin Tarihî Gelişimi	5
1.1.2.1. Eski Türkçe Dönemi (VI – XIII)	7
1.1.2.1.1. Göktürk (Orhun) Türkçesi	8
1.1.2.1.2. Eski Uygur Türkçesi	10
1.1.2.1.3. Karahanlı Türkçesi	12
1.1.2.2. Orta Türkçe Dönemi (XIII – XV)	15
1.1.2.2.1. Harezmi Türkçesi	15
1.1.2.2.2. Kıpçak Türkçesi	16
1.1.2.2.3. Eski Anadolu Türkçesi	16
1.1.2.3. Yeni Türkçe Dönemi (XVI-XIX)	17
1.1.2.3.1. Çağatay Türkçesi	17
1.1.2.3.2. Osmanlı Türkçesi	17
1.1.2.4. Çağdaş Türk Yazı Dilleri	17
1.1.2.4.1. Güneybatı (Oğuz) Grubu	17
1.1.2.4.2. Güneydoğu (Karluk) Grubu	18
1.1.2.4.3. Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu	18
1.1.2.4.4. Kuzeydoğu Grubu	18
1.1.2.4.5. Uzak Lehçeler	18
1.1.3. Türk Lehçelerinin Tasnifi	18
1.2. Türkçedeki Ünsüzlerin Nitelikleri	21

1.2.1. Genizsileşme	22
1.2.2. Akıcılaşma	22
1.2.3. Süreklileşme	22
1.2.4. Benzeşme	23
1.4. b>m Ses Değişimi	23

İKİNCİ BÖLÜM25

2. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRK YAZI DİLLERİNDE GÖRÜLEN

b>m SES DEĞİŞİMLERİ İNCELEME25

2.1. Eski Türkçe	25
2.1.1. Orhun Türkçesi	25
2.1.1.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	25
2.1.1.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	25
2.1.1.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	26
2.1.1.2.1. b>m Nöbetleşmesi	27
2.1.1.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	27
2.1.2. Eski Uygur Türkçesi	27
2.1.2.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	27
2.1.2.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	27
2.1.2.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	32
2.1.2.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	32
2.1.2.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	33
2.1.2.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	33
2.1.3. Karahanlı Türkçesi	33
2.1.3.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	33
2.1.3.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	33
2.1.3.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	38
2.1.3.1.3. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri	38
2.1.3.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	38
2.1.3.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	38
2.2. Orta Türkçe	38
2.2.1. Harezmi Türkçesi	38
2.2.1.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	39

2.2.1.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	39
2.2.1.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	43
2.2.1.1.3. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri	43
2.2.1.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	43
2.2.1.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	43
2.2.2. Kıpçak Türkçesi	43
2.2.2.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	43
2.2.2.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Değişimler	43
2.2.2.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	47
2.2.2.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	47
2.2.2.1.4. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri	47
2.2.2.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	48
2.2.2.2.1. Söz İçinde Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	48
2.2.2.2.2. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri	48
2.2.2.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	48
2.2.3. Eski Anadolu Türkçesi	48
2.2.3.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	49
2.2.3.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	49
2.2.3.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	50
2.2.3.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	50
2.3. Yeni Türkçe	50
2.3.1. Çağatay Türkçesi	50
2.3.1.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	50
2.3.1.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	50
2.3.1.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	53
2.3.1.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	56
2.3.1.1.4. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri	56
2.3.1.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	56
2.3.1.2.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	56
2.3.1.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	57
2.3.2. Osmanlı Türkçesi	57
2.4. Çağdaş Türk Lehçeleri	57

2.4.1. Güneybatı (Oğuz) Grubu	57
2.4.1.1. Gagavuz Türkçesi	57
2.4.1.2. Azerbaycan Türkçesi	58
2.4.1.2.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	58
2.4.1.2.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	58
2.4.1.2.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	59
2.4.1.2.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	60
2.4.1.2.3. Söz sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	60
2.4.1.3. Türkiye Türkçesi	60
2.4.1.4. Türkmen Türkçesi	60
2.4.1.4.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	60
2.4.1.4.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	60
2.4.1.4.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	62
2.4.1.4.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	63
2.4.1.4.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	63
2.4.1.4.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	63
2.4.2. Güneydoğu (Karluk) Grubu	63
2.4.2.1. Özbek Türkçesi	63
2.4.2.1.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	63
2.4.2.1.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	63
2.4.2.1.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	65
2.4.2.1.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	66
2.4.2.1.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	67
2.4.2.1.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	67
2.4.2.2. Yeni Uygur Türkçesi	67

2.4.2.2.1.	Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	67
2.4.2.2.1.1.	Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	67
2.4.2.2.1.2.	Akıcılaşıma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	69
2.4.2.2.2.	Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	70
2.4.2.2.3.	Söz sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	70
2.4.3.	Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu	70
2.4.3.1.	Başkurt Türkçesi	71
2.4.3.1.1.	Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	71
2.4.3.1.1.1.	Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	71
2.4.3.1.1.2.	Akıcılaşıma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	73
2.4.3.1.1.3.	Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	74
2.4.3.1.1.4.	Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri	74
2.4.3.1.2.	Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	74
2.4.3.1.2.1.	Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	74
2.4.3.1.3.	Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	74
2.4.3.2.	Karaçay-Malkar Türkçesi	75
2.4.3.2.1.	Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	75
2.4.3.2.1.1.	Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	75
2.4.3.2.1.2.	Akıcılaşıma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	76
2.4.3.2.1.3.	Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	77
2.4.3.2.1.4.	Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri	77
2.4.3.2.2.	Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri.....	77

2.4.3.2.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	77
2.4.3.3. Kırgız Türkçesi	77
2.4.3.3.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	78
2.4.3.3.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	78
2.4.3.3.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	79
2.4.3.3.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	81
2.4.3.3.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	82
2.4.3.3.2.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	82
2.4.3.3.2.2. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	82
2.4.3.3.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	83
2.4.3.4. Kumuk Türkçesi	83
2.4.3.4.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	83
2.4.3.4.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	83
2.4.3.4.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	85
2.4.3.4.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	85
2.4.3.4.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	86
2.4.3.4.2.1. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	86
2.4.3.4.3. Söz sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	86
2.4.3.5. Kazan-Tatar Türkçesi	86
2.4.3.5.1. Söz BaşındaGörülen b>m Ses Değişimleri	86
2.4.3.5.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Değişimler	86
2.4.3.5.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	88

2.4.3.5.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	89
2.4.3.5.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	89
2.4.3.5.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	89
2.4.3.6. Kırım Tatar Türkçesi	89
2.4.3.6.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	89
2.4.3.6.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	89
2.4.3.6.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	90
2.4.3.6.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	91
2.4.3.6.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	91
2.4.3.6.2.1. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	91
2.4.3.6.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	91
2.4.3.7. Karakalpak Türkçesi	91
2.4.3.7.1. Söz Başında Görülen b>m Ses değişimleri	91
2.4.3.7.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Değişimler	91
2.4.3.7.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	93
2.4.3.7.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	93
2.4.3.7.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	94
2.4.3.7.2.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	94
2.4.3.7.2.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	94
2.4.3.7.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	94
2.4.3.8. Kazak Türkçesi	94
2.4.3.8.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	94

2.4.3.8.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	95
2.4.3.8.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	96
2.4.3.8.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	97
2.4.3.8.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri.....	98
2.4.3.8.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	98
2.4.3.9. Nogay Türkçesi	98
2.4.3.9.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	98
2.4.3.9.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Değişimler	98
2.4.3.9.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	99
2.4.3.9.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	100
2.4.3.9.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	100
2.4.3.9.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	100
2.4.4. Kuzeydoğu Türkçesi	100
2.4.4.1. Hakas Türkçesi	100
2.4.4.1.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	100
2.4.4.1.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Değişimler	100
2.4.4.1.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	102
2.4.4.1.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	102
2.4.4.1.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	102
2.4.4.2. Altay Türkçesi	102
2.4.4.2.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	102
2.4.4.2.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri ...	102

2.4.4.2.1.2.	Akıcılaşma	Yoluyla	
	Görülen Ses Değişimleri	...	105
2.4.4.2.1.3.	Süreklileştirme	Yoluyla	
	Görülen Ses Değişimleri	...	105
2.4.4.2.1.4.	Düzensiz	Biçimde	
	Görülen Ses Değişimleri	...	106
2.4.4.2.2.	Söz İçinde Görülen b>m Ses		
	Değişimleri		106
2.4.4.2.2.1.	Genizsileşme	Yoluyla	
	Görülen Değişimler		106
2.4.4.2.2.2.	Akıcılaşma	Yoluyla	
	Görülen Ses Değişimleri	...	106
2.4.4.2.2.3.	Süreklileştirme	Yoluyla	
	Görülen Ses Değişimleri	...	106
2.4.4.2.3.	Söz Sonunda Görülen		
	b>m Ses Değişimleri		107
2.4.4.3.	Tuva Türkçesi		107
2.4.4.3.1.	Söz Başında Görülen b>m Ses		
	Değişimleri		107
2.4.4.3.1.1.	Genizsileşme	Yoluyla	
	Görülen Ses Değişimleri	...	107
2.4.4.3.1.2.	Akıcılaşma	Yoluyla	
	Görülen Ses Değişimleri	...	108
2.4.4.3.1.3.	Süreklileştirme	Yoluyla	
	Görülen Ses Değişimleri	...	109
2.4.4.3.1.4.	Düzensiz	Biçimde	
	Görülen Ses Değişimleri	...	109
2.4.4.3.2.	Söz İçinde Görülen b>m Ses		
	Değişimleri		109
2.4.4.3.3.	Söz Sonunda Görülen b>m Ses		
	Değişimleri		109
2.4.5.	Uzak Lehçeler		110
2.4.5.1.	Saha (Yakut) Türkçesi		110

2.4.5.1.1.	Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	110
2.4.5.1.1.1.	Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	110
2.4.5.1.1.2.	Akıcılaşıma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	110
2.4.5.1.1.3.	Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	111
2.4.5.1.1.4.	Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri	111
2.4.5.1.2.	Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	111
2.4.5.1.3.	Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	111
2.4.5.2.	Çuvaş Türkçesi	111
2.4.5.2.1.	Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri	112
2.4.5.2.1.1.	Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	112
2.4.5.2.1.2.	Akıcılaşıma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri	112
2.4.5.2.2.	Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri	112
2.4.5.2.3.	Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri	112

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 113

3. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRK YAZI DİLLERİNDE GÖRÜLEN b>m SES DEĞİŞİMİNİ LEHÇE GRUPLARI İÇERİSİNDE KARŞILAŞTIRMALI GÖSTEREN TABLOLAR 113

3.1.	Eski Türk Yazı Dillerinde b>m Ses Değişimi - 114 -
3.2.	Çağdaş Türk Yazı Dilleri b>m Ses Değişimi - 115 -
3.2.1.	Güneybatı (Oğuz) Grubu - 115 -
3.2.2.	Güneydoğu (Karluk) Grubu - 115 -
3.2.3.	Kuzeybatı (Kıpçak) Türkçesi - 116 -
3.2.4.	Kuzeydoğu Grubu 117
3.2.5.	Uzak Lehçeler 117
3.2.	Türk Yazı Dilleri Arasında b>m Ses Değişim Sayılarını Karşılaştırmalı Gösteren Tablo 117

SONUÇ	119
KAYNAKÇA	123
EKLER	132
Ek 1. Orijinallik Raporu	132
ÖZ GEÇMİŞ	133

ÖN SÖZ

Yazılı ilk belgelerinden itibaren ses değişimlerinin çokça görüldüğü Türk dili ses değişimleri açısından oldukça sistemli bir dildir. Türkçenin ses sistemi ve ses değişimleri üzerine yerli ve yabancı yüzlerce çalışma mevcuttur. Bu çalışmaların her biri ayrı bir takım ses olaylarının ve ses değişimlerinin nedenlerini ve farklı yönlerini ortaya koymaktadır.

Bu incelemede geçmişten günümüze kadar kullanılmış Türk yazı dillerinde görülen b>m ses değişimi ele alınmıştır. İncelemede hem b>m ses değişiminin nedenlerinin ortaya konulması hem de elde edilen sonuçlar ışığında lehçelerin sınıflandırılmasına yeni bir kriter kazandırılması hedeflenerek Türklük bilimine küçük de olsa bir katkı yapılması amaçlanmaktadır.

İncelemede öncelikle tüm lehçelere ait sözlüklerde yer alan ilgili madde başları incelenerek b>m ses değişimine uğramış olan sözcükler tespit edilmiştir. Ayrıca incelemede sözlükler dışında Türk dilinin tarihî dönemlerini ve çağdaş lehçelerini konu edinen gramer kitaplarından ve tezlerden de yararlanılmıştır.

İncelemede özellikle Türk dilindeki ses değişimlerinin karakteristik özellikleri temel alınarak b>m ses değişiminin sebepleri ve bu ses değişiminin Türk dilinin tarihi dönemlerinde ve çağdaş lehçelerindeki görünümünün ve değişme istatistiğinin nasıl olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İncelemede ortaya çıkan sonuçlar doğrultusunda b>m ses değişiminin genellikle kelime başında görüldüğü ve pek çok yazı dilinde ortak kelimelerde ortaya çıktığı görüldü. b>m ses değişiminin kelime içinde münferit birkaç örnekten öteye geçmediği görüldü. Kelime sonunda ise herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmadı. Bundan dolayı incelemenin üçüncü kısmı kelime başı b>m ses değişiminin görüldüğü ortak kelimelerin lehçe grupları içinde karşılaştırılmalı olarak gösterildiği tablolara ayrıldı. Bu tablolar; Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe ve Çağdaş Türk Lehçeleri başlığı altında yazı dili grupları olarak verildi. Ayrıca her bir lehçe grubunda kaç tane kelime başı b->m- ses değişimi olduğu da tablo halinde verildi. Bununla beraber bu

değişimlerin nedeni olarak görülen akıcılaşma, genizsileşme, süreklileşme ve benzeşme olayları hakkında da bilgi verildi.

Yüksek lisans eğitimime başladığım günden itibaren yolumuza ışık tutan Prof. Dr. Ahmet BURAN'a, bu konunun hazırlanmasında kıymetli yardımlarını esirgemeyip her zaman desteğini yanımda hissettiğim Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN ve Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Sekreteri Nihat KAYA'ya, hiçbir zaman desteğini ve dostluğunu esirgememiş kıymetli kardeşim M. Enes EREN'e teşekkürü borç bilirken; hayatımın her aşamasında bana önderlik eden, bilgisini, birikimini ve yardımını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ercan ALKAYA'ya sonsuz teşekkürlerimi saygıyla ifade ediyorum.

ELAZIĞ-2021

Alpkaan EREN

KULLANILAN ÇEVİRİYAZI SİSTEMİ VE İŞARETLER

1. ÜNLÜLER

ä : a-e arası ses

å : a-o arası ses

è : Kapalı e

é : Kapalı e

ě : kısa i

ĩ : Kısa ı

ā : Uzun a ünlüsü

ō : Uzun o ünlüsü

ū : Uzun u ünlüsü

2. ÜNSÜZLER

đ : Dişler arası d

ğ : Artdamak g'si

ķ : Art damak k'si

ŋ : Damak n'si

ž : Hecesel, tek vuruşlu, hafif titreşim

İŞARETLER

- : Fiil kökü

+: Kendinden önceki sözcüğün isim olduğunu gösterir.

~ : Nöbetleşme

> : Bu sese dönüşmüştür.

< : İşaretin açık tarafı gelişmenin önceki şeklini gösterir.

:: : Uzun ünlüyü gösterir.

(-): Ünlüler üzerinde uzunluk işareti.

* : Nazarî olarak düşünülen kelimeyi gösterir.

KISALTMALAR

- AH** : ARAT Reşit Rahmeti, Edip Ahmet Bin Mahmud Yükneki, Atabetü'l Hakayık, İstanbul, 1951.
- AO** : ÖZYETGİN A. M., Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitkilerin Dil ve Üslup İncelemesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- ATS** : AKDOĞAN Yaşar, Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük, Beşir Yayınları, İstanbul, 1999.
- ATS2** : GÜRSOY-NASKALİ Emine, DURANLI Muvaffak, Altayca-Türkçe Sözlük, Ankara, 1999.
- B** : Barık III (Malov E 7) TEKİN Talat, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, s. 210.
- BK** : Bilge Kağan Abidesi
TEKİN Talat, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- BTS** : ÖZŞAHİN Murat, Başkurt Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.
- ÇTS** : ÜNLÜ Suat, Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Eğitim Yayınevi, Konya, 2013.
- ÇTTT** : BAYRAM Bülent, Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük, Tablet Yayınları, Konya, 2007.
- DLT** : ATALAY Besim, Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.1939.
ATALAY Besim, Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.1940.
ATALAY Besim, Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.1941.
ATALAY Besim, Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.1943.

Dîvânu Lugâti't-Türk Tıpkı Basım, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

- E** : Elegest (Malov E 10)
- TEKİN Talat, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, s. 210.
- EATS** : KANAR Mehmet, Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü, Say Yayınları, İstanbul, 2011.
- EUTS** : CAFEROĞLU Ahmet, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- GTS** : GAYDARCI G.A., KOLTSA E.K., POKROVSKAYA L.A., TUKAN B.P., Gagavuz Türkçesi Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- HATS** : ÜNLÜ Suat, Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü, Eğitim Yayınları, Konya, 2012.
- HES** : EREN Hasan, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 1999.
- HŞ** : HACİEMİNOĞLU Necmettin, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, İstanbul, 1968.
- HACİEMİNOĞLU Necmettin, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- HTS** : GÜRİSOY-NASKALİ Emine, BUTANAYEV Viktor, İSİNA Almagül, ŞAHİN Erdal, ŞAHİN Liaisan, KOÇ Aylin, Hakasça-Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- IŞK-TS** : Anonim, Işkname [1398] (Tarama Sözlüğü İçinde).
- İML** : TAYMAS Abdullah Battal, İbni- Mühenna Lügati, 2. Baskı, Ankara, 1988.
- KB** : ARAT Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig, I Metin, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.

ARAT Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig, II Çeviri, 7. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.

ARAT Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig, III İndeks (Neşre Hazırlayanlar: Kemal ERASLAN, Osman Fikri SERTKAYA, Nuri YÜCE), İstanbul, TKAE, 1979.

KBS : GÜLENSOY Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü “Etimolojik Sözlük”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.

KÇ : Küli Çor (İhe- Hüşötü) Yazıtı (722-723).

TEKİN Talat, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, s. 204-205.

KE : ATA Aysu, Naşirü’-d-din Bin Burhanü’-d-din Rabguzi, Kısasü’l-Enbiya, I. Giriş- Metin- Tıpkıbasım, II. Dizin, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.

KMTS : TAVKUL Ufuk, Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, Ankara, 2000.

KS : YUDAHİN K.K., Çeviren: TAYMAS Abdullah, Kırgız Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

KT : Kül Tigin Abidesi

TEKİN Talat, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

KTG : UYGUR Ceyhun Vedat, Karakalpak Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

KTS1 : Ünlü Suat, Karahanlı Türkçesi Sözlüğü, Eğitim Yayınevi, KONYA, 2012.

KTS2 : TOPARLI Recep, VURAL Hanifi, KARAATLI Recep, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

KTS3 : PEKACAR Çetin, Kumuk Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

- KTS4** : UYGUR Ceyhun Vedat, Karakalpak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- KTTS** : ÖNER Mustafa, Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- KTTS2** : MUZAFAROV Refik, MUZAFAROV Nüzhet, Çeviren: SEYİTYAHYA Nariman, Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- KTTS** : KOÇ Kenan-BAYNİYAZOV Ayabek-BAŞKAPAN Vehbi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Turan Yayınevi, Türkistan, 2003.
- MÇ** : Moyun Çor (Şine Usu) Yazıtı (759-760).
TEKİN Talat, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, s. 207-208.
- ME** : YÜCE Nuri, Mukaddimet'ül- Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin- İndeks, Ankara, 1988.
- MM** : TOPARLI Recep, ARGUNŞAH Musrafai Mu'inü'l Mürid, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
- MN** : TÜRKMEN Leyla, Harezmi- Muhabbet-Name, (Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi) İstanbul, 1969.
- MTT** : ALKAYA Ercan, Mişer Tatar Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014.
- NF** : ATA Aysu, Nehcü'l Feradis, Uştmahların Açuk Yolu, Dizin-Sözlük, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- NFT** : TEZCAN Semih, ZÜLFİKAR Hamza, Nehcü'l Feradis, Metin-Tıpkıbasım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- NOS** : BASKAKOV (Red.) N.A., Nogayşa-Orısşa Sözlük, Moskva, 1963.
- ÖTS** : ÜŞENMEZ Emek, BOLTABAYEV Saidbek, TUĞLACI Gülşah, Özbekçe Türkçe Sözlük, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016.

- RKT** : ATA Aysu, Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin-Notlar Dizin, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
- STT** : ALKAYA Ercan, Sibirya Tatar Türkçesi, Turkish Studies Publication, Ankara, 2008.
- T I** : Tonyukuk Abidesi Birinci Taş.
ERGİN Muharrem, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2010.
- T II** : Tonyukuk Abidesi İkinci Taş.
ERGİN Muharrem, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2010.
- TDDS** : TÜRKMEN Dilinin Düşündürişli Sözlüğü Cilt II, Türkmenistan İlimler Akademisi Mahtumkulu Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Aşkabat, 2016.
- TIEM 73** : Türk ve İslam Eserleri Müzesi 73 numaralı kayıta bulunan Kur'an tercümesidir, yazarı belli değildir. Dil özellikleri Karahanlı dönemine dâhil edilmesine olanak sağlamıştır.
- TLGK** : UYGUR Ceyhun Vedat, Türk Lehçeleri Grameri Karakalpak Türkçesi (Ed.: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- TLGH** : ARIKOĞLU Ekrem, Türk Lehçeleri Grameri Hakas Türkçesi (Ed.: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- TSS** : VASILIEV Yuriy, Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:621, Ankara, 1995.
- TTS** : ARIKOĞLU Ekrem, KUULAR Klara, Tuva Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- TY** : Taryat (Terh) Yazıtı (753)
TEKİN Talat, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, s.206.
- YUT** : NECİP Emir Necipoviç, Yeni Uygur Türkçesi, Ankara, 2013.

Lehçe ve Ağız Kısaltmaları

Alt.	: Altay Türkçesi
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
Bşk.	: Başkurt Türkçesi
Çağ.	: Çağatay Türkçesi
Çuv.	: Çuvaş Türkçesi
EAT.	: Eski Anadolu Türkçesi
ET.	: Eski Türkçe
E. Uyg.	: Eski Uygur Türkçesi
Hks.	: Hakas Türkçesi
Hrz.	: Harezmi Türkçesi
Krh.	: Karahanlı Türkçesi
Kaz. Tat.	: Kazan Tatar Türkçesi
Kıpç.	: Kıpçak Türkçesi
Kır. Tat.	: Kırım Tatar Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
Kkp.	: Karakalpak Türkçesi
Kmk.	: Kumuk Türkçesi
Kök.	: Orhun Türkçesi
Krç-Mlk.	: Karaçay-Malkar Türkçesi
Kzk.	: Kazak Türkçesi
Nog.	: Nogay Türkçesi
OT.	: Orta Türkçe
Özb.	: Özbek Türkçesi
Trkm.	: Türkmen Türkçesi
Tuv.	: Tuva Türkçesi

Yak. : Saha (Yakut) Türkçesi

Y. Uyg. : Yeni Uygur Türkçesi

Diğer Kısaltmalar

age. : adı geçen eser

bk. : bakınız

B. : batı yüzü

C. : cilt

D. : doğu yüzü

Ed. : editör

G. : güney yüzü

K. : kuzey yüzü

KD. : kuzey-doğu yüzü

MÖ : milattan önce

MS : milattan sonra

s. : sayfa

vb. : ve benzeri

yy. : yüzyıl

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

Türk dili, genel anlamıyla farklı coğrafya ve farklı ülkelerde yaşayan Türklerin tamamının kullandığı dildir ve bu dilin adı Türkçedir. Türkçe, köken bakımından Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensuptur; yapısı bakımından ise eklemeli bir dildir.

Türkçenin takip edilebilen ilk yazılı metni yedinci yüzyıla ait Çoyr (687-692) yazıtıdır. Türkçenin bilinen, uzunluk ve detay bakımından kapsamlı en eski yazılı metinleri ise Orhun Abideleri'dir (Tonyukuk Yazıtı, Kül Tigin Yazıtı ve Bilge Kağan Yazıtı). Orhun Abideleri'nde kullanılan dil incelendiğinde dilin işlenmiş olduğu ve Abidelerin dikilmiş olduğu sekizinci yüzyıldan öncesinde de Türkçenin etkin bir şekilde kullanıldığı söylenebilir. Osman Nedim Tuna (Tuna, 1997: 48), Sümerce-Türkçe ilişkisine dair yapmış olduğu inceleme sonucunda Türkçenin yaşını Sümerce ile eşit görüp Türkçenin yaşını sekiz bin beş yüz yıl öncesine dayandırmaktadır. İncelemede Osman Nedim Tuna, Türkçe ile Sümerce arasında 168 kelimenin ortak olduğunu tespit etmiştir (Ercilasun, 2010: 35).

Türkçe, VII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar ortak bir yazı dilini kullanmıştır. Bu yazı dilinin genel adı Eski Türkçedir. XIII. yüzyıldan itibaren ise Batı Türkçesi ve Kuzeydoğu Türkçesi olmak üzere iki ana kola ayrılmıştır (Buran ve Alkaya, 2012: 38). Kuzeydoğu Türkçesi daha sonraki dönemlerde Kuzey (Kıpçak) ve Doğu (Çağatay) kollarına ayrılmıştır. Günümüzde Kuzeydoğu lehçelerinde görülen çağdaş lehçeler, Rus papaz İlminsky'nin çabaları ve siyasi müdahaleler sonucunda oluşturulmuş; Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinin devamı niteliğindedir. Batı Türkçesi XVII-XVIII. yüzyıllarından itibaren kendi içinde farklılaşarak iki ayrı yazı dili haline gelmiştir. Bunlardan doğuda olana Azerbaycan, batıda olana Osmanlı veya Türkiye Türkçesi adı verilmektedir (Buran ve Alkaya, 2012: 39).

Günümüzde Türkçe üç uzak lehçeden oluşmaktadır, bunlar; Türkçe, Çuvaşça ve Sahacadır (Yakutça). Türkçenin yakın lehçeleri ise; Güneybatı (Oğuz) Grubu: Türkiye Türkçesi, Azeraycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi; Güneydoğu (Karluk) Grubu: Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi; Kuzeydoğu Grubu: Altay Türkçesi, Hakas Türkçesi, Tuva Türkçesi; Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu: Tatar Türkçesi,

Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Nogay Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi şeklindedir.

Türkçe, günümüzde dünya dilleri arasında en çok konuşulan dillerdendir. 1980'lerin ortalarında UNESCO'nun hazırladığı bir rapora göre konuşanların sayısı bakımından Türk dili dünyadaki beşinci büyük dildir (Gülsevin, 2007: 150). Günümüzde ortalama bir artışla bu sayının iki yüz milyonun üzerinde olduğu söylenebilir (Üstüner, 2015: 19).

1.1. Türk Dili ve Lehçeleri

Türkçenin tanımını yapmadan önce Türk kelimesinin anlamına ve yazılı metinlerde ilk olarak nerede kullanıldığına bakmak gerekmektedir.

Türk adı, cins isim olarak çok eski tarihlerden beri “meydana çıkmış, gelişmiş, güçlü, kuvvetli gibi anlamlarda kullanılagelen bir kelimedir (Buran, 2015: 298). Türk kelimesinin Dîvânu Lugâti't Türk'teki anlamı ise Nuh'un oğlu Türk'ün oğullarına yüce Allah tarafından verilmiş isim şeklinde geçmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 911). Türk adı, ilk olarak MÖ 1328 yılında Çince “Tu-kiu” biçiminde geçmekle birlikte bugünkü söyleyişe en yakın yazılışı Romalı Pompeus Meala'nın MÖ I. yüzyılda Azak Denizi'nin kuzeyinde yaşayan halktan söz ederken kullandığı “Turcae” biçimindedir (Buran, 2015: 298). Türk adı bir millet ve devlet adı olarak MS 557-581 yıllarına ait Çinlilerin Chou-Shu ve MS 589-618 yıllarına ait Sui-Shu sülaleri kroniklerinde geçmektedir (Aksan, 2012: 26).

Türkçeyi özel anlamda sadece Türkiye Türklerinin konuştuğu ve yazdığı dil olarak algılamak büyük bir hata olur. Türkçe, Türk kelimesinin kavram alanı içinde yer alan bütün boy, soy, oymak ve aşiretlerin konuştukları ortak dilin adıdır (Buran ve Alkaya, 2012: 28). Türk dili Macar Türkolog H. Wambéry'nin “Türkçe bilen bir insan Balkanlardan Çin'e kadar Türkçe konuşarak gidebilir.” diyebileceği kadar geniş bir alanda konuşulan ve yazılan bir dildir. UNESCO verilerine göre Türkçe dünyada en çok konuşulan beşinci dil olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk dili dünya dilleri arasında konuşulduğu coğrafyanın büyüklüğü bakımından birinci, ana dili olarak üçüncü ve konuşan insan sayısı bakımından beşinci sıradadır. Bugün Türkler, ana hatları ile Balkanlardan Büyük Okyanus'a, Kuzey Buz Denizinden Tibet'e kadar olan sahada yaşarlar. Bütün bu alanda Türk nüfusu farklı yoğunlukta bulunmakta ve Türkçe farklı lehçeler halinde konuşulmaktadır (Buran ve Alkaya, 2012: 61).

Tarihî delillere göre Türklerin ataları Milattan önceki ve sonraki ilk yüzyıllarda devir devir bütün Kuzey Asya ve Doğu Avrupa'yı hükümleri altına almış Hunlar'dır. Bütün Türk ailesinin de bir Ana Hun Dili'nden geldiği tahmin olunmaktadır. Bazı dilciler buna Ana Altay dili adını verirler (Gülensoy, 2015: 49). Türk dili günümüzde Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensup olarak sınıflandırılmaktadır. Bu dil ailesi içinde Türkçe dışında Moğolca, Korece, Japonca ve Mançu Tunguzca yer almaktadır. Türkçe, yapısı bakımından ise son eklemeli bir dildir (Ergin, 2013: 8).

Türk dilini konuşan ve yazan bütün Türk boy, soy, oymak ve aşiretlerinin konuştuğu Türkçenin arasındaki farklılıklar uzak lehçe, yakın lehçe ve ağız terimleriyle açıklanır. Türk dilinin Yakutça, Çuvaşça ve Türkçe olmak üzere üç uzak lehçesi vardır. Türkçe içinde yer alan Güneybatı (Oğuz) Grubu: Türkiye Türkçesi, Azeraycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi; Güneydoğu (Karluk) Grubu: Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi; Kuzeydoğu Grubu: Altay Türkçesi, Hakas Türkçesi, Tuva Türkçesi; Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu: Tatar Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Nogay Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi ise yakın lehçeler olarak gösterilebilir.

Bütün bunları göz önüne alarak şu söylenebilir: Aslında (Gök)Türklerle başlayıp günümüze kadar aralıksız, konuşma ve yazı dili olarak kullanılan dil bir tanedir ve ortak adı Türkçedir (Buran ve Alkaya, 2012: 61).

1.1.1. Türk Dilinin Yaşı

Türk dilinin yaşı meselesinde bilinen en eski Türkçe yazılı metin olarak karşımıza Çoyr yazıtı (687-697) çıkmaktadır. Bir Göktürk askerinin İlteriş Kağan'a katılmasını anlatan altı satırlık bir metinden ibarettir.

Dîvânü Lügâti't-Türk'te et ve hamur kesmek için kullanılan bıçak anlamındaki "kıngırak" sözcüğü bulunmaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Teleüt Türkçesinde kıngırak şeklinde yaşamaktadır (Üstüner, 2015: 49). Friedrich Hirth daha eski Çin kaynaklarında MÖ 1022 yılına ait bir olayla ilgili olarak kıngırak kelimesini görmüş ve bu kelimeyi yazıya geçen en eski Türkçe kelime olarak vasıflandırmıştır. Yani kıngırak kelimesinin yaşı 3019 senedir (Sertkaya, 1997: 228).

Türk dilinin yaşı meselesinde Osman Nedim Tuna, Türkçe ile Sümerce arasında bulmuş olduğu yüz altmış sekiz (168) kelime denkliğine dayanarak Türkçenin yaşını Sümerce ile birlikte anmaktadır.¹ Hatta Osman Nedim Tuna'nın Türk dilinin yaşı ile ilgili tespiti şu şekildedir: Türk Dili'nin zamanımızdan 5500 yıl önce müstakil ve iki kollu bir dil olarak varlığı ispatlanmıştır. Eğer doğuştan Sümerlerle temasa geldikleri zamana kadar ki çözülme hızı sabit ise ilk Türkçe veya ana Türkçenin muazzam bir zaman önce yaşaması gerekir. Türk dilinin archeology ve glottochronology incelemelerinden hareketle ileri sürdüğüm yaşı 8500'dür (Tuna, 1997: 48). Osman Nedim Tuna; Türkçenin yaşını, tarihin ilk yazılı metninin yaşına kadar götürmektedir.

Bütün bu görüşleri bir kenara bıraksak dahi Türk yazı dilinin kapsamlı ilk yazılı metinleri olarak kabul edilen Orhun Yazıtları'nı incelediğimizde karşımıza işlenmiş bir dil çıkmaktadır. Doğan Aksan (Aksan, 2012: 33-36), işlenmiş bir dilin sahip olması gereken özellikleri şu şekilde belirtmiştir: soyut kavramlardaki zenginlik, eş anlamlılık, çok anlamlılık, ileri ögeler, deyimler, atasözleri, ikilemeler ve sanatlı anlatımlar.

Orhun Yazıtları incelendiğinde yukarıda belirtilen özelliklerin tamamına yeterli sayıda örnek bulunmaktadır. Soyut kelimeler: bulgak, bulganç, tarkanç, kamşag vb.; eş anlamlılık: ögirmek ve sebinmek kelimelerinin birlikte kullanılması; çok anlamlılık: ağır sözcüğünün ipekli kumaş anlamının yanı sıra hediye, mal, hazine gibi anlamlarda kullanılması vb.; ileri ögeler: deyimler yazıtların sınırlı söz varlığın içinde kabul etmek, uygun görmek, anlamındaki taplamak geçerken, o metinlerde bulunmayıp sonraki dil ürünlerinde karşımıza çıkan “tap” istek, rıza, güç sözcüğünün, bunun kökü olduğu kuşkusuzdur vb.; deyimler atasözleri ve ikilemeler: kergek bolmak: ölmek, inili içili: küçükü büyüğü vb. (Aksan,2012: 33-36); sanatlı anlatımlar: Orhun yazıtlarında Bilge Kağan'ın Türk milletine seslenirken “Tengri küç birtük için kangım kağan süsi böri teg ermiş, yağısı kony teg ermiş”(KT, D.12) ifadesiyle kendi ordusunu kurda düşman ordusunu koyuna benzetmiştir vb. şeklinde örnekler verilebilir ve bu örnekler çoğaltılabilir.

Osman Nedim Tuna'ya göre Türk dili, yaş olarak Sümerce ile ilişkilendirilerek sekiz bin beş yüz yıl geriye götürülebilir. Bunun yanı sıra Friedrich Hirth'e göre Türk

¹ Burada verilen bilgi için bk. Tuna Osman Nedim, Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 49.

dilinin yaşı “kıngrak” kelimesi üzerinden MÖ 1022 yılına kadar götürülebilir. Tüm bunların bilimsel olarak kabul görmediği veya zayıf birer teori olduğu düşünülse bile Orhun Yazıtları’ndaki işlenmiş dile bakarak Türk dilinin yaşını sekizinci yüzyılın çok daha gerisine götürme olanağı mevcuttur.

1.1.2. Türk Dilinin Tarihî Gelişimi

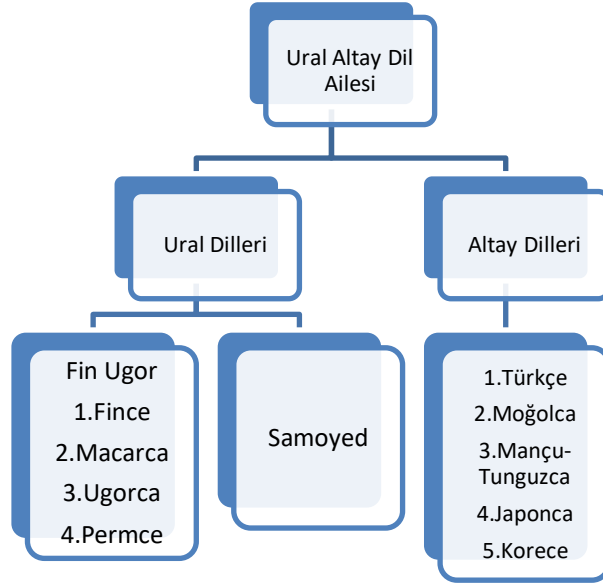
Türk dili üzerinde inceleme yapmaya başlamadan önce Türk dilinin geçirdiği süreçleri hem coğrafi hem de tarihî açıdan bilmek önem arz etmektedir. Türk dilinin yazılı dönemi günümüz verilerine göre yedinci yüzyıla kadar gidebilmektedir ancak Türk dilinin sözlü dönemi çok daha eskiye dayanmaktadır.

Bir dilin tarihini “yazı dili öncesi” ve “yazı dili dönemi” biçiminde ikiye ayırarak incelemek gerekir (Buran ve Alkaya, 2012: 35). Yazı dili öncesi dönem dilin sözlü geleneğini kapsadığı için üzerinde yapılacak çalışmalar teoride kalırken Türk dilinin tarihi gelişimini yazılı belgelere dayandırarak tespit etmek daha sağlıklı olacaktır. Bu bakış açısıyla Türk dilinin tarihî gelişimini açıklayacağız.

Türk dilinin kökeni ile ilgili iki önemli görüş vardır (Buran ve Alkaya, 2012: 36). Bunlardan ilki Türkçenin ana Hun dilinden doğduğunu savunan görüştür. Tahsin Banguoğlu (Banguoğlu, 2007: 13-14) bu görüşü şöyle açıklar: Miladın ilk yüzyıllarında Ana Hun dili bazı lehçelere ayrılmış olmalıdır. Bunlardan Batı Hun Lehçesinin bugünkü Çuvaşça ve akrabalarını, Kuzeydoğu Hun Lehçesinin Yakutça ve akrabalarını, Doğu Hun Lehçesinin ise Türk Tatar dillerini yarattığı tahmin olunabilir. En eski Türkçe adı verilen bu Doğu Hun lehçesinden de ne yazık ki elimize ancak beş on kelime geçmiş bulunmaktadır.

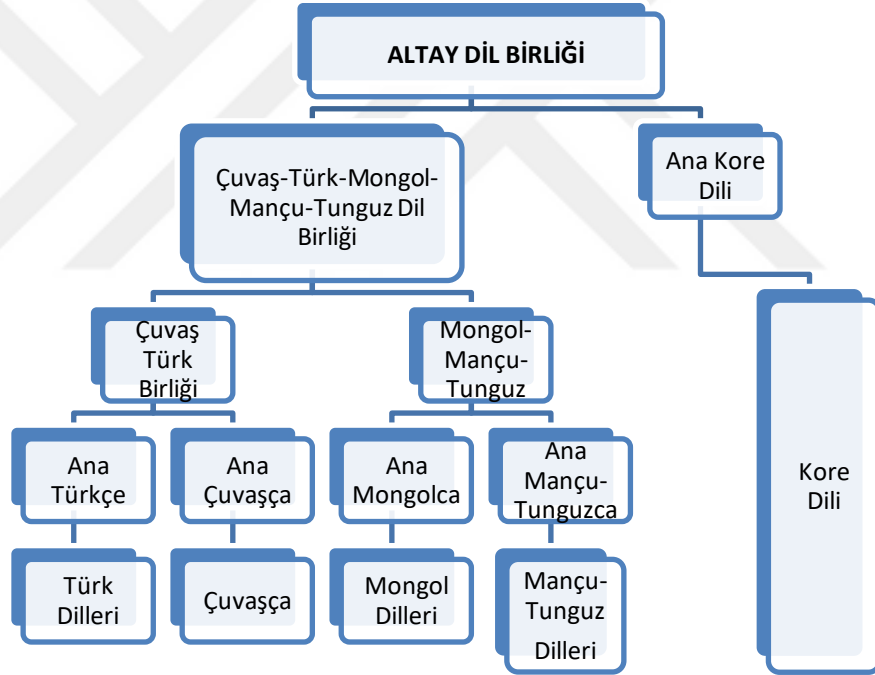
İkinci görüş ise Türk dilinin Ural Altay dil ailesinin Altay kolundan olduğu ve ana Altaycadan türediğini öne süren görüştür. Taraftarları ve karşıtları olmakla birlikte, bu görüş Türk dilinin doğuşu ve kaynağı bakımından en fazla kabul gören görüştür (Tuna, 1979).

Altay dilleri Teorisi, Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japoncanın bir ana dilden geldiği görüşünü savunan teoridir (Üstüner, 2015: 24). Bu teorinin kurucusu olarak Finlandiyalı Gustaf John Ramstedt (1873-1950) sayılabilir. Bu teorinin gelişmesinde önemli pay sahibi olan isim ise N. Poppe’dir.

(Buran ve Alkaya, 2012: 36)

Poppe'ye göre Altay dilleri şu şekilde gösterilenbilir.

(Buran ve Alkaya, 2012: 37)

Altay dillerinde görülen ortak özellikler ise şöyle sıralanabilir:

1. Kelime yapımı ve çekimi son eklerle gerçekleşir.
2. Kelimelerde gramatik cinsiyet yoktur.
3. Sayı sıfatlarından sonra gelen isimlere çokluk eki eklenmez.

4. Söz diziminde yardımcı unsur asıl unsurdan önce gelir.
5. Cümlede özne, fiilden önce ve genellikle başta, yüklem ise sonda yer alır.
6. İsim çekiminde yalın hal eksizdir (Üstüner, 2015: 25).

Altay Dil Teorisini savunan Türkologlar olduğu gibi bu görüşe karşı çıkan Türkologlar da mevcuttur. Örneğin Gerhard Deorfer, “Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu” adlı makalesinde, dil akrabalığının belirlenmesinde temel kelimelerin önemine işaret eder ve Altay dillerinde temel kelimelerin ortak olmadığı görüşünü savunur (Tuna, 1979).

Türk dili tarihini düşündüğümüzde Türk diline ait ilk yazılı metne rastladığımız VI. yüzyıla kadar olan kısmı, yani ilk Türkçe denilen devri elimizde bir yazılı metin olmadığı için sadece Türklerin komşu devletler ile olan ilişkileri sonucu kayda geçen sınırlı malzeme üzerinde değerlendirebiliriz. Bundan dolayı Türk dilinin bu dönemi için kesin bir sonuca varmak veya kesin bilgiler vermek çok zordur.

Ancak Türk dilinin yazılı metinlerini Eski Türkçeden itibaren takip edebildiğimiz için Türk dilinin tarihî gelişim sürecini de Eski Türkçe döneminden itibaren takip edebiliriz. Caferoğlu, Türk dilinin tarihî dönemlerini şöyle tarihlendirmektedir: Eski Türkçe (VI-IX), Orta Türkçe (IX-XV), Yeni Türkçe (XVI. yüzyıldan günümüze). Modern veya Çağdaş Türkçe ise günümüzdeki Türkçedir (Caferoğlu, 1988: 51-59).

1.1.2.1. Eski Türkçe Dönemi (VI – XIII)

Türk yazı dili, elimizde bulunan ilk yazılı metinlerini verdiği VII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar tek bir yazı dili olarak kullanılmıştır. İncelememizde bu dönemi Eski Türkçe başlığı altında Orhun Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi olarak inceleyeceğiz.

Türklerin kullandığı ilk yazı dili Göktürkçe olarak karşımıza çıkmaktadır. Göktürk devleti döneminde kullanılan bu yazı dili zamanla yerini Eski Uygur Türkçesine bırakmıştır. Daha sonra ise tek bir yazı dili olarak Karahanlı Türkçesinde kendisini göstermiştir.

1.1.2.1.1. Göktürk (Orhun) Türkçesi

Bu dönemdeki yazıtlarda Bugut Yazıtı hariç diğer yazılı eserlerde Türklerin tek ve millî alfabesi olan Orhun alfabesi kullanılmıştır. Bu dönem metinleri dil ve ifade kabiliyeti yönünden incelendiğinde araştırmacıları Türk dilinin çok daha eski dönemlere uzanabileceği savına ulaştıracak kadar işlenmiş bir dil karşımıza çıkmaktadır. Orhun Türkçesi dönemine ait yazıtların bir kısmı hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

Bugut Yazıtı (580): Göktürklerden günümüze ulaşan en eski yazılı metindir. Adını bulunduğu yerden alan yazıtın üç tarafı Soğdca yazılmıştır. Dördüncü tarafı ise okunamamıştır. İlk yazılı belge olması açısından önemlidir.

Çoyr Yazıtı (687-692): Türk dilinin bilinen Türkçe yazılmış en eski metni olması yönüyle önemlidir. Altı satırdan meydana gelen bu yazıtta İlteriş Kağan'a katılan bir asker anlatılmaktadır.

Ongin Yazıtı (719-720): On dokuz satırdan meydana gelmiş bir yazıttır. İşbara Tamgan Tarkan ve babası İl İtmiş Yabgu'nun düşmanla nasıl savaştığı yazıtın konusunu oluşturur.

Tonyukuk Abidesi (720-725): Göktürk Devleti'nin bilge veziri Tonyukuk tarafından diktirilmiştir. Devrilmemiş, dikili, dört cepheli iki taş halindedir. Birinci ve daha büyük olan taşta 35, ikinci taşta 27 satır vardır. Bu abidede yazı yukarıdan aşağı yazılmıştır. Satırlar soldan sağa istif edilmiştir (Ergin, 2010: XX).

Kül-İç-Çor [İhe Hoşutu (722-723)]: Yirmi dokuz satırdan meydana gelen bu yazıt İşbara Bilge Kül İç Çor'un savaşlarını konu edinmektedir.

Altun Tamgan Tarkan [İhe-Aşete (724)]: On satırdan oluşan bir yazıttır.

İhe-Nur (730): Altı satırdan oluşan bir yazıttır.

Hangiday Yazıtı: Dört satırdan oluşan bir metindir.

Kül Tigin Abidesi (732): Türk yazı dilinin kapsamlı ilk metinleri olma özelliğini taşıyan Orhun Abideleri bir diğer adıyla bengü taşlar, günümüzde Moğolistan devlet sınırları içerisinde kalan Orhun Vadisi'nde yer almaktadır.

Kül Tigin bengü taşı 21 Ağustos 732 tarihinde Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir (Ercilasun, 2010: 131). Bilge Kağan, Kül Tigin Abidesi'ni Yollug Tigin'e

yazdırmıştır. Kül Tigin Abidesi bizzat Bilge Kağan'ın ağzından yazılmıştır. Bilge Kağan, kağan olması yolunda ve devletin güçlenmesi yolunda kardeşi Kül Tigin'in kahramanlıklarını anlatırken Göktürk Devleti'nin nasıl kurulduğunu, devleti güçlendirirken kardeşiyle nasıl mücadele ettiklerini, kardeşinin ölümünden sonraki ruh halini anlatırken hitap ettiği yüce Türk milletine nasihatlerde bulunmayı da ihmal etmez. Bu hitabet örneği kullandığı ifade tarzı, Türk dilinin ifade gücünün o dönemlerde nasıl bir boyutta olduğu yönündeki sarsılmaz duruşuyla tarihimizdeki mihenk taşı olma vazifesini fazlasıyla yerine getirmektedir.

Kül Tigin Abidesi, kaplumbağa şeklindeki oyuk bir kaide taşına oturtulmuştur. Keşfedildiği zaman, bu kaidenin yanında devrilmiş bulunuyordu. Bilhassa devrik vaziyette rüzgâra maruz kalan kısımlarında tahribat ve silintiler olmuştur. Sonradan yerine dikilmiştir. Yüksekliği 3,75 metredir. İtina ile yontulmuş, bir çeşit kireç taşı veya saf mermerdendir. Yukarıya doğru biraz daralmaktadır. Dört cephelidir. Doğu ve batı cephelerinin genişliği aşağıda 132 yukarıda 122 santimdir. Güney ve Kuzey cepheleri ise aşağıda 46, yukarıda 44 santimdir (Ergin, 2010: XVII-XVIII). Bu metinlerden güney yüzde bulunanlar yazıtın giriş; doğu yüzde bulunanlar gelişme; kuzey yüzde bulunanlar ise sonuç bölümünü oluşturmaktadır (Alyılmaz, 2005: 9). Abidenin üstü kemer şeklinde bitmektedir ve yukarı kısımda beş kenarlı olmaktadır. Doğu cephesinin üstünde Kağan'ın işareti vardır. Batı cephesi Çince kitabe ile kaplıdır. Diğer üç cephesi Türkçe kitabelerle doludur. Doğu cephesinde 40, Güney ve Kuzey cephelerinde 13'er satır vardır. Satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılmış ve sağdan sola istif edilmiştir (Ergin, 2010: XVII-XVIII).

Günümüzde yazıtın parçalanmış kısımları bulunmaktadır. Bu durumun sebebi olarak Cengiz Alyılmaz (2005: 33) iki ihtimal üzerinde durmuştur. Birinci ihtimal zamanla Abide'nin ağırlığını kaldıramayan kaplumbağa şeklindeki kaidenin parçalanması ve Abide'nin devrilmesidir. İkinci ihtimalse sonraki yıllarda yazıtı yeniden dikmek isteğiyle Abide'nin halatla çekilmesi sonucu halatın bulunduğu yerlerin aşınması ve bu aşınma sonucunda parçalanmasıdır. Bu sebeplerden dolayı yazıtın doğu ile kuzey yüzlerini birleştiren kısmın tamamına yakını parçalanmıştır.

Bilge Kağan Abidesi (735): Bilge Kağan'ın ölümünden sonra oğlu tarafından diktirilmiştir. Bu abidenin önemli bir kısmının Kül Tigin Abidesi'yle aynı olduğu görülür sadece Kül Tigin'in ölümünden sonra meydana gelen olaylar eklenmiştir.

Bilge Kağan Abidesi hem devrilmiş hem de parçalanmıştır. Onun için tahribat ve silinti bunda çok fazladır (Ergin, 2010: XIX). Bilge Kağan Yazıtı, Türk Moğol Bilim Heyeti'nin 2001 yılı çalışmaları sırasında DMK binasında yeniden dikilmiştir (Alyılmaz, 2005: 107).

Türklerin yaşadığı pek çok coğrafyada bulundan Orhun alfabesiyle yazılmış irili ufaklı yazıtlar da bu döneme dâhil edilebilir.

Sayısı yüz altmışı geçen Yenisey vadisinde bulunan Orhun harfli yazıtlarına yazılış tarihi bilinmemekle birlikte pek çok Türkolog farklı görüş belirtmektedir. Bir kısmın görüşüne göre Yenisey yazıtları Göktürk döneminden önceye dayandırılırken bir kısmına göre ise Göktürklerden sonra Orhun bölgesine hâkim olmuş Kırgızlara ait olduğu ileri sürülmüştür.

1.1.2.1.2. Eski Uygur Türkçesi

Göktürk Türkçesi döneminden sonra Türk dili tarihinde karşımıza Eski Uygur Türkçesi çıkmaktadır.

Göktürkçenin devamı olan bu yazı dili IX. ve X. yüzyıllarda Türk dilinin ortak yazı dili olarak kullanılmıştır. XI. yüzyıldan XIII. yüzyılın sonuna kadar da Karahanlı Türkçesinin yanısıra, başta Uygur Türkleri olmak üzere çeşitli Türk boyları arasında kullanılmaya devam etmiştir (Üstüner, 2015: 72).

Bu dönemden kalan önemli eserlerin bir kısmı şöyle sıralanabilir:

Tes Yazıtı (750): Anıtın yüksekliği 75 santimetre, genişliği 32 santimetre, eni 22 santimetredir. Taşın dört tarafında toplam 21 satırlık yazı bulunmaktadır (Gülensoy, 2015: 151).

Terh (Taryat) Yazıtı (753): Tengride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kağan adına dikilen otuz satırdan oluşan ikinci yazıttır.

Şine-Usu Yazıtı (740-760): Tengride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kağan hakkında elli beş satırdan oluşan üçüncü yazıttır.

Kara Balgasun (Orhun III) Yazıtları: Uygurların başkenti Kara Balgasun şehri harebelerinde bulunmuş üç ayrı yazıttır (Üstüner, 2015: 76).

Somon-Survey Yazıtı (762): Yedi satırdan oluşmaktadır (Ercilasun, 2010: 136).

Suci Yazıtı (745-780): On bir satırdan oluşan bir yazıttır.

Gürbelcin Yazıtı: İki şekil ve on üç harften oluşan bir yazıttır (Gülensoy, 2015: 156).

Hoytu-Tamir Yazıtları (753-756): Kırk iki satırdan oluşmuş bir yazıttır.

Maitrisimit: Uygurlar tarafından sahnelenmek üzere Buda'nın vaazlarını konu alan çeviri eserdir. Toharcadan genişletilerek çevrilen büyük bir eserdir. Maitrisimit'i Prajnaraksita adlı bir Uygur rahibi çevirmiştir. Çinli araştırmacılar tarafından Hami'de bulunan bir nüshada 603 yaprak bulunmatadır (Üstüner, 2015: 77).

Sutralar: Bunlar Buda'nın vaazlarını içeren dini metinlerdir. Bu tür eserlerin en önemlisi Altun Yaruk'tur. Altun Yaruk Budizm'in kutsal kitabıdır. Beşbalıklı Singku Seli Tutung tarafından 925 ile 950 yılları arasında Çince'den çevirilerek yazılmıştır (Tezcan, 1994: 271-324).

Sekiz Yükme: Çince'den çevrilmiş olan Sekiz Yükme, Burkancılığa ait dinî ahlâkî inanışlarla bazı pratik bilgileri ihtiva eder (Ercilasun, 2010: 243).

Hsüan-Tsang Biyografisi: Bu eser, Küentso adlı Çinli bir Burkan rahibin 630-645 yılları arasında Türkistan üzerinden Hindistan'a yaptığı seyahati ve Çin'deki hayatını anlatan bir seyahatname ve biyografidir (Ercilasun, 2010: 246).

Tövbe Duaları: Budizme inanan Uygurların günahalarından arınmalarını ve bir sonraki hayatlarında da tövbe edebilmeleri için yazılan öğüt eserlerinden oluşur.

Büyü Metinleri: Dharani adındaki büyü metinleridir.

Budist Koşuklar: Budist edebiyatta şiir için Türkçe koşuk ve taşkutveya Sanskritçe olan şlok, padak terimleri kullanılır. Mensur Uygur metnlerinin çeviri olmasına karşılık koşuklar özgün eserlerdir (Üstüner, 2015: 78).

Bu dönem, bilinen ilk şairimiz Aprın Çor Tigin'i çıkarmıştır.

Eski Uygur Türkçesinin eserleri arasında Türk Runik yazısı ile yazılmış fal kitabı İrk Bitig'e ayrı bir yer açmak gerekir.

İrk Bitig: IX. yüzyılın başlarından kaldığı düşünülen İrk Bitig ya da Fal Kitabı eski Türk Runik yazısı ile kitap biçiminde yazılmış ve bize kadar gelebilmiş tek eski

Türkçe yapıttır. Bu yapıt adını içindeki ırk ya da fallardan alır. Irk Bitig’de 65 falın kısa yorumları ile kısa bir hatime bulunmaktadır (Tekin, 2017: 13-15).

Eski Türkçenin bu döneminde Uygurların Budizm, Maniheizm gibi dinleri benimsemesi sonucu Eski Uygur Türkçesine giren yabancı kelime sayısında önemli bir artış göze çarpmaktadır. Özellikle dini metinlerin bunda büyük bir etkisi vardır. Mensur eser çevirilerinde bu durum daha fazlayken sözlü edebiyat ürünlerinde dil kendisini biraz daha koruyabilmiştir. Kullanılan alfabeye bile bu durum sirayet etmiş Soğd, Süryani, Brahmi alfabesi gibi alfabeler dahi kullanılmıştır. Ancak yaygın olarak kullanılan alfabe Soğd temelli Uygur alfabesidir.

1.1.2.1.3. Karahanlı Türkçesi

Hakaniye Türkçesi diye de ifade edilen Karahanlı Türkçesi XI. yüzyıl ile XIII. yüzyılı kapsamaktadır. Karahanlı Türkçesi; kimi tasniflerde Orta Türkçe dönemi içerisine alınsa da incelememizde Karahanlı Türkçesini Eski Uygur Türkçesinin devamı olarak kabul ettiğimiz için Karahanlı Türkçesi, Eski Türkçe dönemi içinde değerlendirilmiştir.

Eski Uygur Türkçesi ile Karahanlı Türkçesi arasında görülen küçük farklılıkları ise Karahanlı Türkçesinin yazı dili olarak kullanılmaya başlandığı dönemde İslamiyetin Türkler arasında yayılması sonucu aynı Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi dinî unsurların dile girmesiyle oluşmuştur. Bu küçük farklılıklardan en önemlilerinden birisi de aynı dönemde Müslümanlığı kabul eden Türkler arasında Arap alfabesinin kullanılmaya başlanmasıdır. Bu küçük farklılıklara rağmen Karahanlı Türkçesine Eski Uygur Türkçesidir denebilir.

Bu konuda araştırma yapanlar, Karahanlı Türkçesini genellikle Eski Uygur Türkçesinin İslamî bir şekil altındaki devamı olarak kabul ederler. Gerçi Karahanlı Türkçesi, hakikaten Uygur Türkçesinin devamıdır (Gülensoy, 2015: 200).

Karahanlı Türkçesi döneminde verilen önemli eserler şöyle sıralanabilir:

Kutadgu Bilig (1069-1070): Kutadgu Bilig, 1069-1070 yılları arasında Yusuf Has Hacıp isimli bir devlet görevlisi tarafından kaleme alınmıştır.

İslamî Türk edebiyatının ilk büyük eseridir. Kutadgu Bilig’in kelime anlamı mutlu olam bilgisi, terim anlamı siyaset bilgisidir (Ercilasun, 2010: 293). Mesnevi tarzında kaleme alınmış 6645 beyitlik bir siyasetnamedir (Üstüner, 2015: 119).

Yusuf Has Hacîb, hikâyesini, dört kavramı temsil eden dört şahsın konuşmaları üzerine kurmuştur (Kaçalın, 2015).

Kün Toğdı: Adelet

Ay Toldı: Baht

Öğdülmiş: Akıl

Odgırmış: Akıbet

Kutadgu Bilig aruz vezni ile yazılmıştır. Kutadgu Bilig'in vezni, feûllün feûllün feûllün feûl kalıbıdır. Ancak Kutadgu Bilig'de hece ölçüsü de bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig'in şu ana kadar bilinen biri Uygur, ikisi Arap harfli yazma nüshalarının üçü de eserin tedvinine aittir. Mevcut yazmaların en iyisi Arap Harfleriyle yazılan Nemengan yazmasıdır (Kaçalın, 2015).

Dîvânu Lugâtî't-Türk (1077): Karahanlı Türkçesi döneminde kaleme alınan eser, içerisinde birçok ilki barındırmasıyla Türk dili açısından önem taşımaktadır. Eserin yazılış amacı Araplara Türkçeyi öğretmektir.

Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan eser Türk dilinin bilinen ilk sözlüğüdür. 11. yüzyılın ikinci yarısında Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılmıştır, Türkçeden Arapçaya ansiklopedik bir sözlük mahiyetindedir. Eserin tam adı Kitâbu Dîvânu Lugâtî't-Türk'tür; Türk lehçelerini toplayan kitap demektir. Kısaca Dîvânu Lugâtî't-Türk olarak bilinir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: XVII).

Dîvânu Lugâtî't-Türk bir sözlük olmasının yanı sıra;

- 1) 8000 civarında kelimenin Arapça karşılığını veren bir sözlüktür.
- 2) Çeşitli bölümlerin veya kelime listelerinin sonunda yapıldığı açıklamaları, özellikle y.279-304. sayfaları arasında verilen bilgiler dolayısıyla 11. yüzyılın ölçünlü Türkçesinin küçük bir grameridir.
- 3) 11. yüzyıldaki Türk boylarının ağızları hakkında bilgiler veren diyalektolojik bir çalışmadır.
- 4) 11. yüzyıldaki Türk boy ve alt boyları hakkında bilgiler veren etnolojik bir eserdir.

- 5) 11. yüzyıl Türk coğrafyasına ait birçok şehir, kasaba, köy, akarsu, göl, dağ adlarını içine alan, bunların birçoğunu bir haritada gösteren ve bazıları hakkında kısa bilgiler veren bir coğrafya eseridir.
- 6) Yer adları yanında, işi adlarına da yer veren onomastik bir çalışmadır.
- 7) Türklere ait bazı efsaneleri, çeşitli âdet ve inanışları içine alan; tarım, hayvancılık, avcılık, çeşitli zanaat ve mesleklerle; giyim-kuşam, süslenme, eşya ve aletler, silahlar ve at takımları, çeşitli yiyecek, içecek ve yemeklerle ilgili bilgiler veren; eğlence, oyun ve çalgı aletleri hakkında bilgilenmemizi sağlayan bir halk bilimi eseridir.
- 8) Çeşitli hastalıklar, tedavi şekilleri ve ilaçlar hakkında bilgi veren bir halk hekimliği kitabıdır.
- 9) 300'e yakın atasözü ile, 11. yüzyıla ait bir atalar sözü külliyyatıdır.
- 10) Çeşitli kelimelere örnek olarak verilmiş, tamamı 764 mısra tutan dördlük ve beyitleriyle 11. yüzyıla ait bir şiir antolojisidir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: XVII-XVIII).

Eserde verilen malzemeye, yalnız o devrin dil durumunu öğrenmekle kalmıyoruz XI. yüzyıl Türk dünyasının tarihiyle ilgili bazı hususları, edebiyatını, yaşayışını, düşünce tarzını da çeşitli yönleriyle öğrenmiş bulunuyoruz (Gülensoy, 2015: 378).

Yukarıda da belirtildiği üzere Dîvânü Lugâtî't-Türk adlı esere sadece sözlük demek çok yetersiz bir tanımlama olacaktır.

Kaşgarlı Mahmud Türk dilinin ilk dil bilimcisi olmakla kalmamış aynı zamanda arkasında yaşadığı çağı her yönüyle kucaklayan bir eser bırakmıştır.

Kaşgarlı Mahmud'un elimizde olmayan bir de gramer kitabı (Kitâbu Cevâhirü'n-Nahvî fi Lugâtî't-Türk) vardır (Gülensoy, 2015: 377).

Dîvânü Lugâtî't-Türk üzerinde çalışarak eserin basımında rol oynayan ilk kişi Kilisli Muallim Rifat BİLGE olmuştur.

Atabet'ül Hakayık: Yükneklî Edip Ahmed bin Mahmud'un 12. yüzyılda yazmış olduğu çeşitli konularda öğütler veren ahlakla ilgili manzum bir eserdir

(Üstüner, 2015: 127). O dönem yazılan eserlere göre dili biraz daha ağırdır. Aruzun feûllün feûllün feûllün feûl kalıbıyla yazılmıştır.

Divan-ı Hikmet: Hoca Ahmet Yesevi'nin nefeslerinin toplandığı eserdir. Bu şiirlerin amacı İslamı anlatmak olduğu için dili oldukça sade ve anlaşılırdır.

Fakr-nâme: Hoca Ahmet Yesevi'nin bir başka eserinin adıdır.

Kur'an Tercümelere: Kur'an'ın ilk tercümelere Karahanlılar döneminde yapılmıştır. Bu eserler "satır-altı" tabir edilen tarzda yapılmış tercümelere (Ercilasun, 2010: 331).

1.1.2.2. Orta Türkçe Dönemi (XIII – XV)

Türk dilinin bu devrine geldiğimizde artık yazı dilleri arasında Kuzeydoğu ve Batı Türkçesi şeklinde bir ayrımın ortaya çıktığı görülmektedir.

Kuzeydoğu Türkçesi XIII. ve XIV. yüzyıllarda, Eski Türkçenin yeni bir devamı gibi yaşamış ve eski ile yeni arasında geçiş görevi üstlenen bir devir olmuştur (Buran ve Alkaya, 2012: 38).

Batı Türkçesi ise ilk dönemini XIII-XV. yüzyıl arasını kapsayan Eski Anadolu Türkçesi adında yaşamıştır.

1.1.2.2.1. Harezmi Türkçesi

Orta Türkçe yazı döneminin ilk yazı dili Harezmi Türkçesidir. Bu yazı dilinin gelişiminde Oğuz, Kıpçak boylarının kullandıkları dil etkili olsa da temel itibarıyla Karahanlı Türkçesine bağlı olduğu söylenebilir.

Harezmi Türkçesi, Karahanlı yazı diline dayalı olarak daha batıda Aral Hazar arasında kurulup gelişen XIII-XIV. yüzyıllar arasında etkisini hissettirmiş bir yazı dilidir (Gülensoy, 2015: 207).

Harezmi Türkçesi döneminde kaleme alınan eserlerin bir kısmı şunlardır:

Nehcü'l Feradis: Dini bir eserdir. Kerderli Mahmud tarafından yazılmış sade ve anlaşılır bir dili vardır.

Hüsrev ü Şirin: Nizami'nin yazmış olduğu Türkçe kelimelerin ağırlıkta olduğu bir mesnevidir.

Kıyasü'l Enbiya: Rabguzî tarafından toplumun dini bilgi ihtiyaçlarını karşılamak için kaleme alınmıştır.

Miraçname: Yazarı bilinmeyen Uygur harfleri ile yazılmış eserdir.

Mukaddimet'ül Edeb: Arapça öğrenmek isteyenler için yazılmış bir sözlüktür. Zemahşerî tarafından kaleme alınmıştır.

Muhabbetnâme: Bu eserin yazarının kim olduğu bilinmemesine karşın devrin önemli eserlerindendir.

1.1.2.2.2. Kıpçak Türkçesi

Orta Türkçe döneminde Kuzeydoğu bölgesinde etkisini gösteren yazı dilidir. Bu yazı dili günümüzde Kuzeybatı (Kıpçak) yazı dilinin temellerini oluşturmaktadır. Klasik Kıpçak Türkçesi dendiğinde ise aklımıza Türk yazı dili açısından büyük bir öneme sahip olan sözlük çalışması Kodeks Komanikus gelmektedir.

Altınordu devleti zamanında, Kuzeydoğu Türkçesi denilebilecek ve gerek edebî gelenek gerekse dil yapısı bakımından Harezmi-Çağatay yazı diliyle müşterek olan bir edebî dille eserler verilmiştir (Öner, 2013: XVIII).

Kodeks Komanikus: İtalyan tüccarlar ve Fransisken mezhebine mensup Alman rahipler tarafından yazılmıştır. Eser sonradan birleştirilmiş iki defterden oluşmaktadır (Üstüner, 2015: 152).

1.1.2.2.3. Eski Anadolu Türkçesi

Batı Türkçesinin ilk devri olarak karşımıza Eski Anadolu Türkçesi çıkmaktadır. Daha sonraki dönemlerde Osmanlı Türkçesinin ve günümüzde Güneybatı (Oğuz) grubu çağdaş Lehçelerinden Türkiye Türkçesinin temelini oluşturmaktadır.

VI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar yalnızca bir konuşma dili olarak süregelen çeşitli Türk devletlerinin yazı dillerinde ancak az ya da çok oranda birtakım belirtiler bırakabilen bu lehçe XIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak bağımsız bir yazı diline uzanmıştır (Korkmaz, 2013: 87).

Yunus Emre, Şeyyad Hamza, Hoca Dehânî, Ahmed Fakih, Şeyhî, Âşık Paşa Ahmedî bu dönemde Eski Anadolu Türkçesi ile yetkin eserler veren önemli isimlerdendir.

Bunun yanısıra Dede Korkut Hikâyeleri de bu dönem yazı dilinin özelliklerini taşıyan önemli bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde Viyana ve Dresden’de olmak üzere iki yazılı nüshasında bulunan hikâyeler ve mukaddime bölümü, o dönem yazı ve konuşma dili hakkında bize önemli ipuçları vermektedir.

1.1.2.3. Yeni Türkçe Dönemi (XVI-XIX)

Türk dilinin bu döneminde artık iki ayrı yazı dilinden söz edilmektedir. Türk dilinin Batı kısmında Osmanlı Türkçesi Doğu kısmında ise Çağatay Türkçesi olmak üzere iki yazı dili oluşmuştur.

1.1.2.3.1. Çağatay Türkçesi

XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Türk dilinin Doğu coğrafyasında kullanılan yazı dilidir. Hakaniye lehçesinin devamı şeklindedir. Bu döneme Hakaniye lehçesinin klasik dönemi de diyebiliriz. Çünkü oturmuş, belirli kalıplara göre yazılmış eserlerin verildiği bir dönemdir. Günümüz çağdaş yazı dillerinden ise bu yazı diline en yakın olanları Güneydoğu (Karluk) grubuna mensup Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesidir.

1.1.2.3.2. Osmanlı Türkçesi

XV. yüzyıldan Türkiye Türkçesi dönemine kadar olan yazı dili sürecidir. Anadolu coğrafyasında halkın konuştuğu Türkçede sözlü edebiyat gelişse de yazı dili ve edebiyat dili olarak Arapça ve Farsçanın hâkim olduğu bir dönemdir. Klasik bir edebiyat anlayışı oluşturulmuş eserler bu anlayışa göre verilmektedir. Bu dönemin sonlarına doğru Millî Edebiyat akımı sayesinde dilde tekrar Türkçeleşme başlamıştır.

1.1.2.4. Çağdaş Türk Yazı Dilleri

Günümüzde kullanılan Türk yazı dilleridir. Daha çok kullanıldığı coğrafyaya göre yapılan tasnif kabul görmektedir. Biz incelememizde bu tasnifi kullanacağız.

1.1.2.4.1. Güneybatı (Oğuz) Grubu

Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinden oluşmaktadır.

1.1.2.4.2. Güneydoğu (Karluk) Grubu

Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinden oluşmaktadır.

1.1.2.4.3. Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu

Başkurt Türkçesi, Karaçay Malkar Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kazan Tatar Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi ve Nogay Türkçesinden oluşmaktadır.

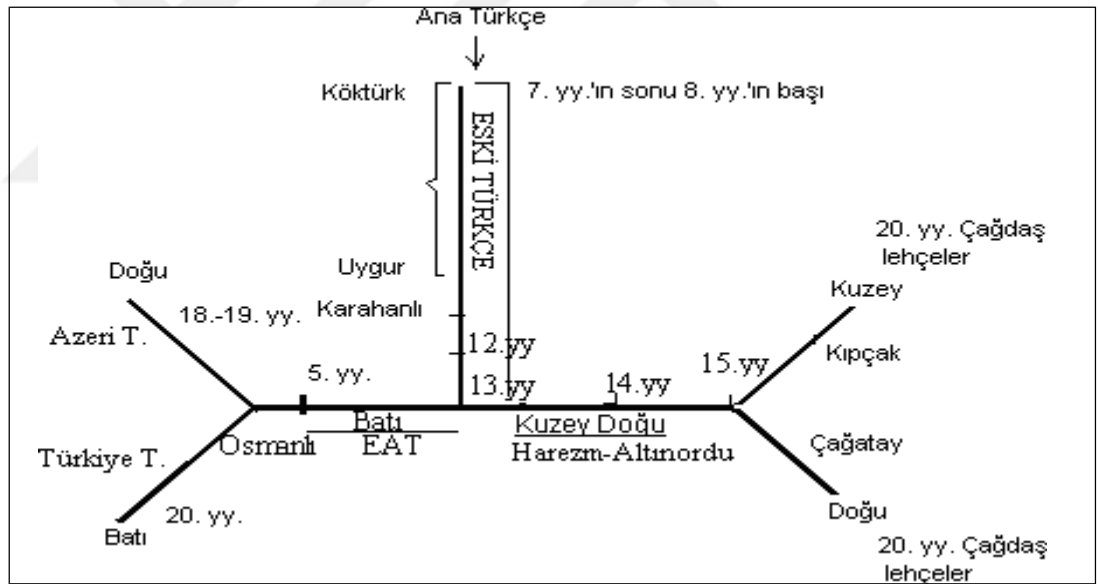
1.1.2.4.4. Kuzeydoğu Grubu

Hakas Türkçesi, Altay Türkçesi ve Tuva Türkçesinden oluşmaktadır.

1.1.2.4.5. Uzak Lehçeler

Saha (Yakut) Türkçesi ve Çuvaş Türkçesinden oluşmaktadır.

Bu madde başlığı altında Türk dilinin tarihî gelişimini kısaca şu tabloyla gösterebiliriz:

(Buranve Alkaya, 2012: 39)

1.1.3. Türk Lehçelerinin Tasnifi

Türk dilinin lehçelerinin tasnifi meselesinde öncelikle üzerinde durulması gereken kavramları incelemeliyiz.

Lehçe: Dilin tarihî gelişimi göz önüne alındığında önemli farklılıklar gösteren her bir kola lehçe denir. Bir dilin yazılı metinlerle takip edilemeyen çok eski

dönemlerde ayrılan ve büyük farklılıklar gösteren kollarına uzak lehçe, yazılı dönem içinde ayrılan ve uzak lehçeye göre daha az farklılık gösteren kollarına ise yakın lehçe (şive) denir (Buran, 2015: 216).

Türkçenin çok eski dönemlerde ayrılmış ve yazılı metinlerde takip edilemeyen iki uzak lehçesi vardır, bunlar: Saha (Yakut) Türkçesi ve Çuvaş Türkçesidir.

Ağız: Bir şive içinde mevcut olan ve söyleyiş farklarına dayanan küçük kollara; bir memleketin çeşitli bölge ve şehirlerinin kelimeleri söyleyiş bakımından birbirinden ayrı olan konuşmalarına verdiğimiz addır (Gülensoy, 2015: 131).

Türk dilinin lehçeleri incelendiğinde çok büyük farklılıklar gösteren üç lehçe; Türkçe, Saha (Yakut) Türkçesi ve Çuvaş Türkçesi dışında kalan lehçeler Türkçenin yakın lehçesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu yakın lehçelerin kendi içerisinde de yaşayan ağızlar mevcuttur.

Pek çok siyasi, ekonomik, doğal afet, sosyal olaylar (göç vb.) gibi sebeplerden dolayı VII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar ortak bir yazı dili halinde gelmiş Türk dilinin; XIII. yüzyıldan itibaren çeşitli yazı dilleri halinde görülmesi pek doğaldır. Ancak XIX. yüzyıla kadar bu ayrım çok büyük boyutlarda değildi. Türk dili, üç yazı dili temeline oturmuş şekilde gelişmekteydi. XIX. yüzyıla gelindiğinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin desteğiyle "İlminskiy" adındaki bir papazın temelini oluşturduğu Türk ağız ve lehçelerinin tamamını ayrı bir yazı dili haline getirip "diyalekt" adı altında değerlendirmesi sonucu Türk dili içinde pek çok yazı dili suni bir şekilde ortaya çıkarılmış oldu.

Lehçe tasnifi konusunda günümüzde de birbirinden farklı çalışmalar mevcuttur. Ancak Türk boyları ve lehçeleri arasındaki karışma ve geçişmeler dolayısıyla, lehçeleri bütünüyle birbirinden ayırmak da oldukça zordur (Mahmud, 1990: 21-25/ 78). Bu nedenle daha detaylı ve uzun çalışmalar sonucunda bir noktaya gelinebilir.

Yapılan birçok tasnif içerisinde biz iki önemli Türkolog, Reşit Rahmeti Arat ve Talat Tekin'in tasniflerini örnek olarak vereceğiz.

Reşit Rahmeti Arat'ın tasnifi şu şekildedir:

Talat Tekin'in tasnifi de şu şekildedir:

- 1- r-l grubu: Çuvaşça
- 2- hadaq grubu: Halaçça
- 3- atah grubu: Yakutça
- 4- adaq grubu: Tuvaca (Karagas diyalekti ile birlikte)
- 5- azaq grubu: Hakasça, Orta Çulım, Mrass, Taştıp, Matur ve Yukarı Tom diyalektleri; Sarı Uygurca.
- 6- tağlığ grubu: Kuzey Altay diyalektleri (Tuba, kumandū, Çalkandū, Aşağı Çulım, Kondcn, Aşağı Tom)
- 7- tulū grubu: Altayca (Güney diayalektleri: Asıl Altay, Telengit, Teleüt)
- 8- t ölü grubu: Kırgızca

- 9- tağlık grubu: Özbekçe, Yeni Uygurca
- 10- tawlı grubu: Tatarca, Başkurtca, Kazakça, (Karakalpakça ile birlikte) Nogayca, Kumukça, Karaçay-Balkarca, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası
- 11- tağlı grubu: Salarca
- 12- dağlı grubu: Türkmence, Horasani, Özbekçenin Harezmi-Oğuz diyalektleri Azeri (Kaşgay-Aynallu, Kerkük, Erbil diyalektleri ile birlikte), Türkçe (Gagavuz ile birlikte) (Tekin, 1989: 13/ 141-168).

Bu tasnif örnekleri arttırılabilir.

1.2. Türkçedeki Ünsüzlerin Nitelikleri

Türkçede ünsüzler (konsonantlar) sınıflandırılırken oluşum noktalarına, ses tellerinin durumuna, süreklilik-süreksizlik durumuna ve geniz-ağız konsonantı olup olmamalarına göre sınıflandırılırlar. Bu sınıflandırma içinde Türkçede geniz konsonantı olan üç ses m, n ve ŋ sesleri ile akıcı sesler l, r, y ve sürekli sesler s, ş, h, z, v sesleri incelememiz açısından ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü bu sesler kelime içi ve kelime sonunda yer alarak b>m ses değişikliğine neden olmaktadır.

Ünsüzlerin Şematik Gösterimi

		Katı Ünsüzler				Ünlü Ünsüzler	
		Patlamalı		Sızmalı		Patlamalı	Sızmalı
		Tonlu	Tonsuz	Tonlu	Tonsuz	TONLU	
Dudak	Çift dudak	b	p	.	.	m	(w)
	Diş-dudak	.	.	v	f	.	
Diş	Asıl diş	d	T	z (d)	s	n	R
	Dişeti	c	Ç	İ	ş	.	l
Damak	Öndamak	g	k	Ğ	(x)	(n)	y
	Art damak	(ğ)	(k)	(ğ)	(x)	(n)	.
	Gırtlak		.	.	h	.	.

(Gülensoy, 2015: 462)

1.2.1. Genizsileşme

Genizsileşme, Türk yazı dillerinde karşımıza çıkan bazı ses değişimlerinde (b>m vb.) önemli bir role sahiptir.

Genizsileşme, geniz ünsüzlerinin (m, n, ŋ) benzeşme yoluyla yakınındaki ünsüzleri kendi çıkış yerlerine doğru çekme olayıdır (Karaağaç, 2013: 128).

Türk yazı dillerinde Orhun Yazıtları'ndan günümüze kadar Yeni Türkçe devrinde Osmanlı Türkçesi; Güneybatı (Oğuz) grubunun Çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi hariç bütün Türk yazı dillerinde az veya çok b>m ses değişimi görülmektedir. İçinde geniz sesi barındıran ve /b/ sesinin yer aldığı kelimelerde, geniz sesinin benzeşme yoluyla kelimede yer alan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürmesi genizsileşmeye örnek olarak gösterilebilir.

Kök. beŋgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäŋgi/mängü (EUTS, 129); Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meŋ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III, 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1, 533) gibi Türk yazı dillerinde pek çok örneği vardır.

1.2.2. Akıcılaşma

Dilde en az çaba yasasına göre patlayıcı olan sesler akıcı seslere göre daha zor talaffuz edilmektedir. Bu durumda benzeşme akıcı seslerden yana bir ses değişiminden yanadır.

Patlayıcı ünsüzlerin akıcı ünsüzlere dönüşmesi olayıdır (Coşkun, 2017: 44).

Bu benzeşme türünün örneklerini /b/ patlayıcı sesinin /m/ akıcı sesine dönüşmesi olarak incelememizin ikinci bölümünde detaylı şekilde göstermekteyiz.

1.2.3. Süreklileşme

Süreksiz ünsüzlerin akıcı veya sızıcı ünsüzlere dönüşerek süreklileşmesi ses olayına süreklileşme denir.

Dilde en az çaba yasasına göre kelime içinde veya kelime sonunda görülen sürekli seslerin süreksiz sesleri benzeşme yoluyla süreklileştirdiğini görüyoruz.

İncelememizin ikinci bölümünde Türk yazı dillerinde sürekli seslerin süreksiz /b/ sesini sürekli /m/ sesine dönüştürdüğü örnekleri gösterilmiştir.

1.2.4. Benzeşme

Türkçe yapısı itibariyle benzeşme yönünde bir eğilim göstermektedir.

Bir gramer birliğinde bir kelimedede bazen yan yana gelen veya biraz aralıklı olarak bir arada bulunan iki sestten birinin diğerine tesir ederek onu kendisine benzettiği, böylece iki sesin benzeştiği görülür. İşte bu hadiseye benzeşme denir (Ergin, 2013: 52).

Söz içinde yer alan seslerden biri yanındaki sesi teşekkül noktası bakımından veya morfem olarak kendisine benzetiyorsa yakın benzeşme, kendisinden uzakta yer alan sesi teşekkül noktası bakımından kendisine benzetiyorsa uzak benzeşme söz konusudur.

Söz içinde yer alan seslerden biri kendisinden önce gelen sesi teşekkül noktası bakımından veya morfem olarak kendisine benzetiyorsa gerileyici benzeşme, söz içinde yer alan seslerden biri kendisinden sonra gelen sesi teşekkül noktası bakımından veya morfem olarak kendisine benzetiyorsa ilerleyici benzeşme söz konusudur.

1.4. b>m Ses Değişimi

İncelememizin konusunu oluşturan b>m ses değişimi, daha önce de birçok Türkologun dikkatini çeken bir konu olmuştur ve bu ses değişikliğinin sebepleri üzerine görüş bildirmişlerdir.

Gerard Clauson (Clauson, 2008: 129-130), Türk dillerinde kelime başında /m/ sesinin bulunması ile ilgili tespitini şu şekilde ifade etmiştir:

İlk bakışta, bu söz başı m-'nin Türk dilinin fonetik düzeninin bir parçası olduğu varsayılmış olabilir; ama sözleri dikkatle incelemek, bunun böyle olmadığını ortaya çıkarır. Aslında söz başı m- yalnızca şu durumlarda bulunur:

1. ma 'işte al, bunu al!' gibi birkaç ünlem
2. me 'meleme sesi' gibi birkaç yansıma ve meme 'dişi göğsü' gibi bir yarı yansıma.
3. Genellikle ikinci, ara sıra da daha sonraki ünsüz olarak en az bir genizli ünsüz içeren sözler.

Yapılan çalışmada da kelime başında görülen m- sesinin genellikle kelime içinde yer alan geniz sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirmesi sonucu ortaya çıktığı tespiti Clauson'un tespitiyle örtüşmektedir.

Karaağaç (2013: 174) da kelime başı b>m ses değişimini şöyle açıklıyor:

b->m-: Şartlı bir ses değişikliğidir. Genellikle tek heceli sözlerde kendinden sonra nazal seslerden biri geliyorsa, bu ses değişikliği ortaya çıkmaktadır: b+ünlü+geniz ünsüzü> m+ünlü+geniz ünsüzü olmaktadır. Aynı durum, tek heceli olmayan sözler için de geçerlidir. Eski Türkçe döneminden beri izlediğimiz bu ses değişmesi, dağınık olarak Türk şive ve lehçelerine yayılmıştır. Düzensiz bir değişmedir. Temel nedeni, bir geniz ünlüsü içeren veya bir zamanlar içermiş olan ve ötümlü patlamalı b- ön sesiyle başlayan sözlerin ilk sesinin gerileyici ses benzeşmeye uğrayarak, duraksız geniz ünlüsüne dönüşmesidir.

b>m ses değişimi Türk yazı dillerinde bir benzeşme olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı Türkçesinde /b/ sesinden yana bir kullanım tercih edilirken Hakaniye Türkçesinin devamı olarak karşımıza çıkan Kuzeybatı, Kuzeydoğu ve Güneydoğu grubu Türk lehçelerinde /b/ sesinin özellikle kelime başında gerileyici benzeşme yoluyla /m/ sesine dönüştüğü görülüyor.

İncelemede ele alınan b>m ses değişiminin temelinde daha çok en az çaba yasasının etkisinin olduğu söylenilebilir. Patlayıcı bir ses olan /b/ sesinin söyleyişi daha kolay olan akıcı bir sese yani /m/ sesine dönüşmesi olarak açıklanabilen bu durum, dilde en az çaba yasasının gerekliliğidir. Bu durumun oluşmasına neden olan bir diğer unsur da coğrafyanın etkisidir. Türk yazı dilleri incelendiğinde Güneybatı (Oğuz) grubunun Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi hariç bütün yazı dillerinde /b/ sesinin /m/ sesine dönüşmeye yatkın olduğu görülmüştür. Kuzeybatı (Kıpçak) grubu ile Kuzeydoğu grubunda ise bu dönüşümün daha fazla olması ses değişimlerinde coğrafyanın uzaklığının veya yakınlığının etkili olduğunu göstermektedir.

b>m ses değişiminin yapılan inceleme sonucunda dört farklı şekilde gerçekleştiği tespit edilmiştir. Genizsileşme, akıcılışma, süreklileşme yoluyla ve düzensiz bir şekilde herhangi bir benzeşme olmadan dilde en az çaba yasasına göre b>m ses değişiminin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu değişimin Türk yazı dillerindeki örnekleri incelemenin ikinci bölümünde gösterilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRK YAZI DİLLERİNDE GÖRÜLEN b>m SES DEĞİŞİMLERİ İNCELEME

2.1. Eski Türkçe

Türk dilinin Orhun Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesini içine alan dönemidir. Türk dilinin en eski yazılı belgelerinin bulunduğu dönemdir.

2.1.1. Orhun Türkçesi

Eski Türkçe döneminin ilk Türk yazı dilidir. Orhun Abideleri, Yenisey Yazıtları bu dönem içerisinde değerlendirilir. Türk yazı dili adına yapılan çalışmaların başlangıç noktasını teşkil etmektedir.

2.1.1.1. Söz Başınde Görülen b>m Ses Değişimleri

Orhun Türkçesinde “bän” kişi zamirinin “men” şekliyle nöbetleşe bir kullanımla karşımıza çıktığı görülmektedir.

2.1.1.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Orhun Yazıtları’ndan önce yazılmış olan Elegest Yazıtları’nda, “ben” kişi zamirinin günümüz Türkiye Türkçesinde de görülen ikinci hecesinde /a/ art damak sesini aldıktan sonra birinci hecesinde bulunan ön damak sesi olan /e/ sesinin art damak sesi olan /a/ sesine dönüşerek “baņa” şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Orhun Yazıtları’nda ise “baņa” kelimesinin içinde yer alan /ŋ/ sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürmüştür. Orhun Türkçesi döneminde “baņa” ve “maņa” şeklinde nöbetleşe bir kullanım vardır.

ET. baņa (E, 10) ~ Kök. maņa (KT, D.30; BK, D.24; BK D.36; KT, G.2).

maņa körti (KT, D.30; BK, D.24); maņa kul boltı (BK, D.36); m[aņa] k[örür] (KT, G.2).

Orhun Yazıtları içerisinde ilk dikilen yazıt olan Tonyukuk Abidesi’nde (720-725) bilge Vezir Tonyukuk yaptığı işleri anlatırken pekiştirmek amaçlı kullandığı “ben” kişi zamirini defalarca “bän” şeklinde kullanmıştır. Orhun Türkçesi döneminde dikilen Küli Çor Yazıtı’nda da (722-723) “ben” kişi zamiri “bän” şeklinde kullanılmıştır.

Tonyukuk Abide'sinden sonra dikilen Kül Tigin ve Bilge Kağan Abideleri'nde ise bu kullanım kelime sonunda görülen /n/ sesinin etkisiyle gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesinin /m/ akıcı sesine dönüşmesiyle “men” şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Kül Tigin ve Bilge Kağan Abideleri'nde “men” şeklinde kullanılan kişi zamiri daha sonraki Türk yazı dillerinin genelinde de bu şekilde kullanılmıştır.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1). ~ Kök. men (KT, G.11; KT, D.27; BK, G.3; BK, G.9; BK, B.6; BK, K.9; BK D.22; BK, D.33; BK; D. 34; BK, D. 36; BK, D.8).

men özüüm (BK, D.36); men [özüm] (KT, D.27); birür men (KT, D.9); kazganur men (KT, D.9).

meniñ bodunum (BK, D.29); meniñ sabımın (BK, D.28).

Orhun Türkçesi döneminde görülen b>m ses değişimlerinin bir örneğinin kelime başında bir örneğinin kelime içinde olduğu görülmektedir. “ben” kişi zamirinin içerisinde barındırdığı /n/ sesinin /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla /m/ akıcı sesine değiştirdiği görülür. En az çaba yasasına uygun olan bu benzeşme Güneybatı (Oğuz) grubunun Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi hariç diğer tüm yazı dillerinde varlığını sürdürmektedir.

Bu benzeşmenin; /b/ sesinden /m/ sesine mi yoksa /m/ sesinden /b/ sesine doğru mu olduğu sorusuna cevap olarak şu söylenilebilir: “ben” kişi zamirinin “men” şekline dönüşmesi haricinde Orhun Türkçesinde geçen “beñgü”, “biñ” (1000), “bin-”, “boz”, “buñ” kelimelerinin /m/ sesiyle başlayan şekillerine ilerleyen dönemlerde Türk lehçelerinde oldukça sık rastlanmaktadır. Bu durum, kelimelerin temelinde /b/ sesi ile başladığını ancak zamanla en az çaba yasasıyla akıcı bir ses olan /m/ sesine doğru bir tercih yaptığını göstermektedir. Bunun dışında Orhun Türkçesinde “ben” kişi zamiri dışında yine /b/ sesi ile başlayan “biz” kişi zamirinin de /b/ sesi şekliyle kullanıldığı görülmektedir. Bu durumda “ben” kişi zamirinin de “men” şeklinde kullanılmadan önce Türk dilinin, Eski Türkçe döneminden önceki Türk dili dönemlerinde ben şeklinde kullanıldığı fikri öne sürülebilir.

2.1.1.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Orhun Türkçesinde bir kelimede söz içinde b~m nöbetleşmesi görülmektedir.

2.1.1.2.1. b>m Nöbetleşmesi

Bu kelime de söz içinde görülen /n/ sesinin gerileyici benzeşme yoluyla /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürdüğü görülür. Ancak kelime, hem “tarban” hem de “tarman” şeklinde kullanılmaya devam etmiştir.

Kök. tarbanka (BK, D.18) ~ Kök. tarmanka (KT, D.21).

2.1.1.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.1.2. Eski Uygur Türkçesi

Eski Türkçe döneminde Orhun Türkçesinden sonra Eski Uygur Türkçesi görülmektedir. Eski Uygur Türkçesi ile birlikte b>m ses değişim oranında büyük bir artış görülmektedir. Orhun Türkçesinde /b/ ağız, patlayıcı sesinin tercih edildiği pek çok kelime de Eski Uygur Türkçesi ile birlikte /m/ geniz, akıcı sesinin tercih edildiği görülmektedir. İlerleyen dönemlerdeki Türk yazı dillerinde varlığını sürdürecektir pek çok b>m ses değişimi Eski Uygur Türkçesi döneminde başlamıştır. Bu noktadan bakıldığında Eski Uygur Türkçesi b>m ses değişimi açısından önemli bir dönemdir.

2.1.2.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Eski Uygur Türkçesinde söz başında görülen b>m ses değişimleri genizsileşme, akıcılaşma ve süreklileştirme yoluyla gerçekleşmiştir.

2.1.2.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz içinde görülen /ŋ/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ ağız sesini /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür. Orhun Türkçesi döneminde “baŋa” (E, 10) ve “maŋa” (KT, D.30; BK, D.24; BK D.36; KT, G.2) şeklinde hem kelime başı /b/ sesi hem de kelime başı /m/ sesi nöbetleşe kullanılmıştır. Genizsileşme ve dilde en az çaba yasasının sonucu olarak kelime, Eski Uygur Türkçesi döneminde “manga” şeklinde kullanılmıştır.

ET. baŋa (E, 10) ~ Kök. maŋa (KT, D.30; BK, D.24; BK D.36; KT, G.2) > E. Uyg. manga (EUTS, 127) “bana”.

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk yazı dillerinde kelime başı /b/ sesini korumaya yönelik gelişen eğilim sonucunda baynak “hayvan pisliği” olarak kullanılan kelime, Eski Uygur Türkçesinde ve daha ileriki dönemde görülen bazı Türk yazı dillerinde kelime başı akıcı ses olan /m/ sesini tercih ederek “mayak” (EUTS, 128) vb. şekilde kullanılmaya başlanmıştır. “mayak” ve “bayak”ın her ikisi de, aslî *bañak sözünün sonraki şekilleridir (Clauson, 2008: 130-131). Bu durum hakkında Kaşgarlı da XI. yüzyılda Oğuzcanın özelliklerinden söz ederken, Karahanlı Türkçesindeki b->m-değişimine karşı Oğuzcanın ön seste b-’leri koruduğuna işaret etmiş ve bün ‘çorba’ (Karahanlı mün) baynak ‘hayvan pisliği’ gibi b-’li örnekler göstermiştir (Korkmaz, 2013: 46). Çağdaş Türk lehçelerini ele aldığımızda da Güneybatı (Oğuz) grubu Türk yazı dillerinde /b-/ sesini korumaya yönelik bir eğilim olduğu söylenebilir. Kelimenin Eski Uygur Türkçesi döneminden önce kullanımına rastlanmamıştır. Ancak yukarıda belirttiğimiz sebepten ötürü Dîvânu Lugâti’t-Türk’te geçen baynak kullanımını temel alarak kelimenin daha önce kelime başında /b/ sesi ile kullanıldığı söylenilebilir.

mayak (EUTS, 128) < ET. *bañak ” (Clauson, 2008: 130-131) “hayvan pisliği, Oğuzca.

“ben” kişi zamiri Orhun Türkçesi döneminde Tonyukuk Abidesi’nde ve Küli Çor Yazıtı’nda “bän” şeklinde kullanılmıştır. Daha sonra Kül Tigin ve Bilge Kağan Abideleri’nden itibaren kelime başında /m/ akıcı sesinin yer aldığı “men” kullanımı tercih edilmiştir. Bunun sebebi kelime sonunda yer alan /n/ sesinin gerileyici benzeşme yoluyla “bän” kelimesinin kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini akıcı /m/ sesine dönüştürmesidir. Genizsileşme yoluyla oluşan bu değişim Eski Uygur Türkçesinde de devam etmiş “bän” kişi zamiri “män/mäng/min” şeklinde görülmüştür.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1). ~ Kök. men (KT, G.11; KT, D.27; BK, G.3; BK, G.9; BK, B.6; BK, K.9; BK D.22; BK, D.33; BK; D. 34; BK, D. 36; BK, D.8). > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128-130) “ben”.

“beñgü” kelimesinde söz içinde yer alan /ŋ/ geniz sesi, gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini /m/ geniz sesine dönüştürmüştür. Orhun Yazıtları’nda “beñgü” şekliyle karşılaşılan ebedi; ebedi olarak anlamına gelen bu kelime Eski Uygur Türkçesi devrinden itibaren Türk yazı dillerinde kelime başında /b/ sesi yerine /m/ sesi tercih edilerek kullanılma eğilimi göstermiştir. Ancak Güneybatı

(Oğuz) grubunda yer alan Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde “bengü” şeklinde kullanılmaktadır.

Kök. beŋgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäŋgi/mäŋgü (EUTS, 129) “ebedi”.

Eski Uygur Türkçesinde “beŋgü” kelimesinin kök olarak kullanıldığı kelime başında b>m ses değişiminden sonra ortaya çıkmış örnekler şu şekildedir:

mäŋglämäk (EUTS, 129) “bengüleşmek”.

mäŋgüsüz (EUTS, 129) “fani, ebedi olmayan”.

Eski Türkçede “beŋiz” olarak da kullanılan “çehre, yüz” anlamındaki kelime, Eski Uygur Türkçesinde “mäŋgiz” (EUTS,129) haliyle birlikte nöbetleşe kullanılmıştır. Kelime içinde yer alan geniz sesi olan /ŋ/ sesi kelime başında yer alan /b/ ağız sesini gerileyici benzeşme yoluyla /m/ geniz sesine dönüştürmüştür. Çağdaş Türk lehçeleri dönemine kadar süren Türk yazı dillerinde ve çağdaş Türk lehçelerinin büyük bir kısmında kelime, kelime başında /m/ geniz sesi tercih edilip kullanılmıştır. Güneybatı (Oğuz) grubu bu duruma istisna teşkil etmektedir. Güneybatı (Oğuz) grubu lehçelerinin /b/ sesini korumaya yönelik tutumu bu değişimin görülmemesine neden olmuştur.

ET. *beŋiz (KBS, 79) ~ E. Uyg. mäŋgiz (EUTS,129) “beniz, çehre, yüz”.

“beŋiz” kelimesinin kök olarak kullanıldığı diğer kelime örnekleri şöyledir:

mäŋgizlig (EUTS, 129) “renkli yüzlü, yakışıklı”.

mäŋgisiz (EUTS, 129) “soluk yüzlü”.

Güneybatı (Oğuz) grubu lehçelerinden Türkiye Türkçesinde “benze-” olarak kullanılan fiil, Eski Uygur Türkçesinde beŋze- (< beŋiz ‘yüz rengi’+ e) < meng (i)z+e (Gülensoy, 2018: 79) şeklinde kullanılmaktadır. “meng (i)z+e-” kökünden türeyen “benzetmek” anlamına gelen kelime şu şekilde kullanılmıştır:

mängsät- (EUTS, 129) “benzet-”.

“bin-” sözcüğü, Orhun Yazıtları’nda Türkiye Türkçesinde görüldüğü şekil ve anlamıyla kullanılmıştır. Ancak Eski Uygur Türkçesinde kelime sonunda yer alan /n/ sesinin etkisiyle dilde en az çaba yasasına göre ve gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ patlayıcı sesi /m/ akıcı sesine dönüşmüştür. Bu gerileyici benzeşme, Eski

Uygur Türkçesinden itibaren varlığını kelime başında /m/ sesini tercih etmek kaydıyla ilerleyen dönemlerdeki Türk yazı dillerinde de yaygın kullanım alanı bulmuştur.

Kök. bin- (KT, K2; KT, K3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) “bin-”.

Orhun Yazıtları’nda “biñ” (BK, G.1) ve Yenisey Yazıtları’nda “biñ başı Tarduş Külüg Arän (TY, B.7); biñ başı Töliş Külüg Arän (TY, B.7); beş biñ är başı Işbara säñün Yaglakar (TY, B.7); biñ yıllık (MÇ, D.9)” şeklinde örneklerini gördüğümüz “biñ” (1000) kelimesi, Eski Uygur Türkçesinde kelime sonunda yer alan /ŋ/ geniz sesinin kelime başındaki /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla /m/ akıcı sesine dönüştürmesiyle “ming/ming” (EUTS, 130) şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Dilde en az çaba yasasının bir sonucu olan bu ses değişimi, “beñgü” örneğinde olduğu gibi ilerleyen dönemlerde Türk yazı dillerinin önemli bir kısmında /m/ sesinin kelime başında kullanıldığı şekliyle kullanılmaya devam etmiştir.

Kök. biñ (BK, G.1); ET. biñ (TY, B.7; MÇ, D.9;) > E. Uyg. ming/ming (EUTS, 130) “bin, 1000”.

“biñ” kelimesinin kök olarak kullanılarak /ŋ/ sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başı /b/ sesini /m/ sesine dönüştürdüğü türemiş kelimeye Eski Uygur Türkçesinde şu örnek verilebilir:

minglig (EUTS, 130) “binlerce”.

Boncuk Kelimesinin Eski Türkçede “boñçuk ” biçiminde kelime başı /b/ sesi ile kullanıldığı bir örneği yoktur. Ancak, Eski Anadolu Türkçesinde “boncug” (EATS, 137) şeklinde kullanılmıştır. Kelimenin kökünün < boyun+cuk (Gülensoy, 2018: 102) şeklinde olabileceği belirtilmiştir. Kelime içerisinde yer alan /n/ geniz sesi, kelime başında yer alan /b/ ağız sesini gerileyici benzeşme yoluyla genizsileşme yönünde /m/ sesine dönüştürmektedir. Bu bilgiler ışığında boyun kelimesinin sonunda yer alan /n/ sesi kelime başındaki /b/ sesini /m/ sesine dönüştürmüştür. “moyun” şeklinde kullanılan kelime gövdesine +çUk eki eklendiğinde “moyunçak” kelimesinin “monçuk” şeklinde kullanıldığı söylenilebilir.

E. Uyg. monçuk/munçuğ/munçuğ (EUTS, 131/132) < ET. *boñçuk “boncuk”.

Orijinal biçim ben olduğu halde Oğuzca dışındaki Türk dillerinde son sesteki burunsul etkisiyle men, meñi, maña biçimleri tercih edilmiştir (Clauson, 1972: 346).

“ben” kelimesinin sonunda yer alan burunsul sesin gerileyici benzeşme yoluyla gösterdiği etkiyle gerçekleşen b>m ses değişimi kelime sonunda veya kelime içinde burunsul ses bulunan bazı kelimelerde (boncuk, boynuz vb.) de görülmektedir. Türkiye Türkçesinde “boynuz” olarak kullanılan “bazı hayvanların başında bulunan, tırnağı bir maddeden, uzun, kıvrık veya çatallı koruma organı” anlamındaki kelimenin yazılı kaynaklarla takip edilebildiği en eski kullanımı Eski Uygur Türkçesinde kullanılan mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) şeklindedir. Türk dilinde son seste bulunan geniz sesinin kelime başında yer alan /b/ ağız sesinin genizsileştirdiğini ifade etmiştir. “boynuz” kelimesi için eski ve yeni verileri göz önüne alarak *bünüz biçiminden yola çıkılabilir (HES, 59). /b>/m/ ses değişiminin Eski Uygur Türkçesinden itibaren karakteristik hale gelmesi ve bu değişimin nedenleri göz önüne alındığında “boynuz” kelimesinin ortaya çıktığı ilk şeklin “bünüz” olması muhtemeldir.

?ET. *bünüz (HES, 59) > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) “boynuz”.

“Dert, sıkıntı, yokluk” vb. anlamında kullanılan “buğ” kelimesi Orhun Yazıtları’nda ve Yenisey Yazıtları’nda kelime başında /b/ patlayıcı sesinin olduğu kullanımıyla karşımıza çıkmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde ise “buğ” kelimesinin kelime başındaki /b/ patlayıcı sesi, kelime sonunda yer alan /ŋ/ sesinin etkisiyle gerileyici benzeşme yoluyla /m/ akıcı sesine dönüşmüştür. Bu ses değişimi, dilde en az çaba yasası ve coğrafya etkisiyle ilerleyen dönemlerde Türk yazı dillerinin önemli bir kesiminde kullanılmıştır.

Kök. buğ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buğ bağa b (u)nta ärmiş öldüm (E, 10); buğusuz ulga (t)ım. Buğ bu ärmiş (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) “dert, sıkıntı”.

Kök. buğsuz (KT, G.5; BK, K.12; BK, K.14; BK, K.4; BK, D.29) > E. Uyg. mungsuz (EUTS, 133) “dertsiz”.

Orhun Türkçesinde; “bu” kelimesi, kelime başında /b/ sesi tercih edilerek kullanılmıştır. Orhun Türkçesinde “bu” kelimesine gelen hal ekleri, kelime başında bulunan /b/ sesisini etkilememiştir. Eski Uygur Türkçesi dönemine gelindiğinde ise kelime herhangi bir ek almadığında kelime başındaki /b/ sesini koruyarak “bu” (EUTS, 51) şeklinde kullanılmaya devam etmiştir. Ancak kelime, Eski Uygur Türkçesinin ses özelliklerine uygun olarak herhangi bir hal eki aldığındaki gelen ekin içerisinde bulunan

/n/ sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ sesini /m/ sesine dönüştürmüştür.

bunı (BK, K.15; BK, K.8; KT, G.10; KT, G.12) > munı (EUTS, 133).

bunta (BK, K.8; BK, D.17; KT, G.10; KT, G.11; KT, D.20) > munta (EUTS, 133).

“bu” kelimesi ile ilgili verilen yukarıdaki örneklerin yanı sıra “bu” kelimesinin kök olarak kullanıldığı Türkiye Türkçesinde “bunca” şeklinde kullanılan Orhun Türkçesinde “bunça” olarak karşılaştığımız kelime, Eski Uygur Türkçesinde kelime içinde yer alan /n/ sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ sesini /m/ sesine dönüştürmesiyle “munça” (EUTS, 132) şeklinde kullanılmıştır.

Kök. bunça (KT, K.9; KT, D.10; KT, D.14; KT, D.30; KT, D.4; KT, G.4; BK, G.10; BK, D.12; BK, D.33) > E. Uyg. munça (EUTS, 132) “bunca”.

2.1.2.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz içinde bulunan /y/ akıcı sesinin /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla dilde en az çaba yasasına göre /m/ akıcı sesine dönüştürdüğü örnekler Eski Uygur Türkçesinde şu şekilde örneklendirilebilir:

Eski Uygur Türkçesinde “miyi” (EUTS,131) şeklinde kullanılan “Kafatasının içindeki organ” anlamındaki kelimenin kökeni < Eski Türkçe méñi/ béñi, béyni (Gülensoy, 2018: 82) şeklinde gösterilmiştir. Kelime içinde bulunan /n/ geniz sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ ağız sesini genizsileştirmesi sonucu /m/ geniz sesine dönüştürmesinin yanı sıra kelime içinde yer alan /y/ akıcı sesi, gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ patlayıcı sesini /m/ akıcı sesine dönüşmesi yönünde etkilemiştir.

ET. b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS,131) “beyin”.

2.1.2.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Orhun Türkçesinde “boz” şeklinde kullanılan renk adı, Eski Uygur Türkçesi döneminde kelime sonunda yer alan /z/ sürekli sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ süresiz sesini /m/ sürekli sesine dönüştürmesiyle “moz” (EUTS, 131) şeklinde kullanılmıştır.

Kök. boz (KT, D.32; KT, D.33; KT, D. 37) > E. Uyg. moz (EUTS, 131) “boz”.

buz kelimesi, Orta Türkçede büz olarak geçer. Eski Kıpçakça da buz biçimi kullanılır (Eren, 1999: 65). /z/ sürekli sesinin gerileyici benzeşme yoluyla ortaya çıkardığı kelime başındaki bu değişiklik dikkate alındığında kelimenin Eski Türkçede *büz şeklinde kullanımının bulunması gerekir.

Kelime sonunda yer alan /z/ sürekli ünsüzü gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ süresiz sesini etkilileyerek /m/ sürekli sesine dönüştürmüştür.

E.Uyg. muz (EUTS, 133) < ET. *büz (HES, 65) “buz”.

2.1.2.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.1.2.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.1.3. Karahanlı Türkçesi

Eski Türkçe döneminin son yazı dili Karahanlı Türkçesidir. Kutadgu Bilig, Dîvânu Lugâti't-Türk, Atabetü'l Hakayık, Divan-ı Hikmet gibi Türk dili için önem arz eden eserler bu dönemde kaleme alınmıştır.

2.1.3.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Karahanlı Türkçesinde söz başında görülen b>m ses değişimleri genizsileşme, akıcılaşma ve düzensiz biçimde görülen ses değişimleri sonucunda ortaya çıkmıştır.

2.1.3.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

“ban-” fiili Eski Türkçede yer alan ba- kökünden türemiştir. Karahanlı Türkçesinde “ban-” ve “man-” şeklinde kelime başında /m/ geniz sesi ve /b/ ağız sesi nöbetleşe kullanılmıştır. Kelime sonunda yer alan /n/ geniz sesi kelime başındaki ağız sesini genizsileştirerek gerileyici benzeşme yoluyla /m/ geniz sesine dönüştürmüştür. Kelimenin etimolojisi < ba-n- (Gülensoy, 2018: 61) şeklinde gösterilmiştir.

Krh. ban- (DLT, C. II, 27-14) ~ Krh. man- (DLT, C. II, 30-10; KTS1, 529) “ban-”.

“ban-” kökünden türetilerek kelimenin kelime başı /m/ sesi kullanılarak oluşturulmuş örnekleri Karahanlı Türkçesinde şu şekildedir:

mangu (TİEM 73; KTS1, 529) “banarak yemek”.

manıl- (DLT, C. II, 138-6; KTS1, 529) “banıl-”.

Eski Uygur Türkçesinde “mayak” (EUTS, 128) şeklinde kullanılan “hayvan gübresi” anlamındaki kelime, Karahanlı Türkçesi dönemine gelindiğinde hem Eski Uygur Türkçesi dönemindeki kullanım şeklini sürdürmüş hem de kelime içinde yer alan /y/ akıcı sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırması sonucu “baynak” şeklinde bir kullanım var olmuştur. Kelime, *bañak şeklinden ortaya çıkmıştır (Clauson, 2008: 130-131). Kelimenin içinde yer alan /ŋ/ geniz sesi kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini genizsileştirmiştir.

ET. *bañak (Clauson, 2008: 130-131) > Krh. *baynak (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 421) ~ Krh. mayak (DLT, C. III, 167-21; KTS1, 530) “hayvan gübresi, Oğuzca”.

“ben” kişi zamiri Orhun Türkçesi döneminde hem kelime başında /b/ sesi hem de /m/ sesi tercih edilerek kullanılmıştır. Ancak kelime sonunda bulunan /n/ sesi nedeniyle gerileyici enzeşme yoluyla /b/ sesi genizsileşme yoluyla kelime başında /m/ sesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Eski Uygur Türkçesinde “ben” kişi zamirinde kelime başı /m/ sesi tercih edilmiş ve bu hususiyet Karahanlı Türkçesinde de kendisini korumuştur.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III, 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT 28/22b2; KTS1 533) “ben”.

Karahanlı Türkçesinde “ben” kişi zamiri kelime başında sesi ve kelime başında /m/ sesi nöbetleşe kullanılmıştır. Kelime başında /b/ sesinin tercih edildiği bir örnek mevcuttur.

Krh. ben (DLT, C. I, 339-2) ~ Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4).

“ben” kişi zamirine datif eki getirildiğinde Eski Türkçede “baña”olarak görülen kelime, Karahanlı Türkçesinde kelime içinde yer alan /ŋ/ geniz sesinin gerileyici benzeşme yoluyla /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürmesiyle “maña” şeklinde görülmektedir.

ET. baña (E, 10) > E.Uyg. manga (EUTS, 127) > Krh. maña, mañar (DLT, C. I, 20-16; KB, 292/3024; AH, 314; TİEM 73; KTS1, 533) “bana”.

“Ebedi, sonsuz” anlamlarında kullanılan bengü kelimesi, Orhun Türkçesinde “bengü” şeklinde kullanılmaktadır. Kelime içinde yer alan /ŋ/ sesi kelime başındaki /b/ sesini gerileyici benzeşme yoluyla /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür. Dilde en az çaba yasasının bir sonucu olan bu benzeşmenin etkisi daha sonraki Türk yazı dillerinde etkisini göstermiştir. Eski Uygur Türkçesinde mäŋgi/mäŋgü (EUTS, 129) şeklinde kelime başı /m/ sesi tercih edilerek kullanılan kelime Karahanlı Türkçesinde de mengü/me/ängü /mäŋgölüg (DLT, CI, 44-18; RKT 38/15b3; KTS1, 534) şeklinde kelime başında /m/ sesi tercih edilerek kullanılmıştır.

Kök. bengü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäŋgi/mäŋgü (EUTS, 129) > Krh. mengü/me/ängü /mäŋgölüg (DLT, C. I, 44-18; RKT, 38/15b3; KTS1, 534) “ebedi, sonsuz”.

“beŋiz” kelimesinin Eski Uygur Türkçesinde “mäŋiz” (EUTS,129) şekliyle nöbetleşe bir kullanım içinde olduğunu belirtmiştik. Karahanlı Türkçesinde kelime başında yer alan /b/ sesinin kullanımı görülmemektedir. Kelime içinde yer alan /ŋ/ sesinin etkisiyle kelime başında yer alan /b/ ağız sesi genizsileşmiş ve kelime, “meŋiz” şeklinde kullanılmıştır.

ET. *beŋiz (KBS, 79) ~ E. Uyg. mäŋiz (EUTS,129) > Krh. meŋiz (DLT, C. I, 65-9; KB, 480; KTS1, 535) “beniz, çehre, yüz”.

Karahanlı Türkçesinde “beŋiz” kelime gövdesinden türeyerek kelime başı /m/ sesi ile kullanılan kelime örnekleri şöyle gösterilebilir:

meŋze- (DLT, C. III, 403-4; KB, 6317; KTS1, 536) “benze-”.

meŋizle- (DLT, C. III, 407-21; KTS1, 535) “benze-”.

“Tende bulunan koyu renkli leke ya da kabartı” anlamında kullanılan ben sözcüğü, Eski Türkçede < beŋ (XI. yy.); mäŋ (EUTS, 129) şeklinde kullanılmıştır, (Gülensoy, 2018: 78). Kelimenin kökeninin Türkçe olup olmadığı konusunda farklı görüşler bulunsada Gülensoy, eserinde kelimenin Türkçe olmadığı konusunda görüş belirtenlerin düşüncelerinin yanlış olduğunu belirtmiştir (Gülensoy, 2018: 78). Kelimenin Türkçe olduğuna dair bir diğer görüş de şu şekildedir: “Tende bulunan koyu renkli leke ya da kabartı” anlamında kullanılan “ben” kelimesi; Farsça, Bulgarca, Sırpça gibi dillere Türk dilinden geçmiştir (Karaağaç, 2008: 100). Karahanlı Türkçesinde “meŋ” “Tende bulunan koyu renkli leke ya da kabartı” kelimesinin içinde bulunan /ŋ/

geniz sesi kelime başında bulunan /b/ ağız sesini gerileyici benzeşme yoluyla genizsileştirmiştir. Kelimenin örneği, Karahanlı Türkçesinde +lig yapım ekini alarak “meñlig” şeklinde görülmektedir.

beñ (XI. yy.) (KBS, 78) > Krh. meñ (DLT, C. III, 359-3; KTS1, 535) “tende bulunan koyu renkli leke ya da kabartı”.

“beyin” kelimesinin < Eski Türkçe méñi/ béñi, béyni şeklinde var olan kullanımı Karahanlı Türkçesinde “meñe” şeklindedir (Gülensoy: 2018, 82). Clauson (Clauson, 1972: 348), beyin kelimesinin kökeninin “béñi” şeklinde olduğunu belirtmiştir. Kelime içersinde yer alan /ŋ/ geniz sesi kelime başında yer alan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürmüştür. Genizsileşme şeklinde olan bu değişim gerileyici benzeşme yoluyla olmuştur.

ET. * b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS,131) > Krh. meñe (KB, 6012; KTS1, 534) “beyin”.

“1000” sayısı Orhun Türkçesinde biñ (BK, G.1); bñ (TY, B.7; MÇ, D.9) şeklinde kullanılmıştır. Daha sonraki Türk yazı dillerinin büyük çoğunluğunda kelime sonunda kullanılan /ŋ/ sesi genizsileşme yoluyla kelime başındaki /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür. Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde de dilde en az çaba yasasına göre oluşan bu değişim görülmektedir.

Kök. biñ (BK, G.1); ET. bñ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. ming/ming (EUTS, 130) > Krh. miñ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) “bin, 1000”.

Orhun Türkçesinde “bin-” fiili kelime başında /b/ sesi ile kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ise kelime sonunda yer alan /n/ sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ sesini /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür. Genizsileşme yoluyla meydana gelen bu değişim Karahanlı Türkçesinde de devam etmiştir.

bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) “bin-”.

Karahanlı Türkçesinde “bin-” fillinden türemiş daha sonra kelime başında /m/ sesi tercih edilerek kullanılan kelimelere şu örnekler verilebilir:

mingü (KB, 2439; KTS1, 541) “binek”.

mingüçi (KB, 1608; KTS1, 541) “binici”.

Eski Anadolu Türkçesi dönemine kadar yazılı kaynaklarda kelime başında /b/ sesi kullanılmış herhangi bir “boncuk” kelime örneği yoktur. Ancak eldeki incelemenin Eski Anadolu Türkçesi bölümünde bahsedilen kelimenin etimolojisi hakkında verilen görüşü doğru bulmakla beraber Karahanlı Türkçesi döneminde de kelime, “monçuğ” şeklinde görülmektedir.

ET. *bonçuk > E. Uyg. monçuğ/munçuğ/munçuğ (EUTS, 131/132) > Krh. monçuğ (DLT, C. I, 475-6; KTS1, 543) “boncuk”.

“müngüz” kelimesinin içerisinde yer alan /ŋ/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir. Kelimenin Eski Türkçedeki kullanımı “*buñuz” şeklindedir.

?ET. *buñuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > Krh. müñüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) “boynuz”.

Orhun Türkçesinde “dert, sıkıntı” gibi anlamlarda kullanılan “buñ” kelimesi, kelime sonunda bulunan /ŋ/ sesinin etkisiyle gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ sesini /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür. Kelimede, Eski Uygur Türkçesinde ve Karahanlı Türkçesinde kelime başında /m/ sesi tercih edilmektedir.

Kök. buñ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buñ baña b (u)nta ärmiş öldüm (E, 10); buñusuz ulga (t)ım. Buñ bu ärmiş (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muñ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) “dert, sıkıntı”.

“buñ” kelimesinden türeyerek kelime başında /m/ sesi tercih edilerek kullanılan kelimenin türemiş halleri Karahanlı Türkçesinde şu şekilde tespit edilmiştir:

mun- (DLT, C. II, 30-17; KB, 294; AH, 448; KTS1, 544) “buna-”.

muñal (DLT, C. II, 84-25; KB, 1859; KTS1, 544) “bunal-”.

Çorba anlamına gelen “bün” kelimesi Karahanlı Türkçesinde hem kelime başında /b/ sesi ile hem de kelime başında /m/ sesi ile nöbetleşerek kullanılmıştır. Kelimenin sonunda yer alan /n/ sesi kelime başındaki /b/ sesini genizsileşme yoluyla /m/ sesine dönüştürmüştür. Kelime Eski Uygur Türkçesinde “mün” (EUTS, 133)

şeklinde kullanılmaktadır. Kelime ile ilgili Türkler çorbaya mü.n, bu grup bü.n der (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 12).

Krh. bün (DLT, C. I, 31-18) ~ Krh. mün (DLT, C. I, 340-13; KTS1, 551) “çorba”.

2.1.3.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Karahanlı Türkçesinde ılgına benzeyen ağaç anlamında kullanılan “bulguna” kelimesi, kelime içinde bulunan /l/ akıcı sesinin gerileyci benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ sesini akıcı /m/ sesine dönüştürmesiyle Karahanlı Türkçesinde hem kelime başında /b/ sesi ile hem de kelime başında /m/ sesi ile nöbetleşe kullanılmıştır.

Krh. bulguna (DLT, C. I, 492-3; KTS1, 155) ~ Krh. malguna (DLT, C. I, 492-5; KTS1, 528) “ılgına benzeyen ağaç”.

2.1.3.1.3. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri

Eski Uygur Türkçesinde “bük-” fiili için kelime başında /b/ sesi kullanılmıştır. Ancak, Karahanlı Türkçesi döneminde kelime başındaki /b/ sesi yerini /m/ sesine bırakmıştır. Bu ses değişimine neden olacak herhangi bir benzeşme kuralı bulunmamaktadır. Kelime bazı Türk yazı dillerinde “bük-” şeklinde kullanılmaya devam etmektedir.

E. Uyg. bük- (EUTS, 56) > Krh. mük- (DLT, C. I, 335-14; KTS1 549) “bük-”.

2.1.3.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.1.3.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.2. Orta Türkçe

Eski Türkçe döneminden sonra Türk yazı dilinin ikinci dönemidir. Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerini kapsamaktadır.

2.2.1. Harezmi Türkçesi

Harezmi Türkçesi, Orta Türkçe dönemi içerisinde yer alan Türk yazı dilidir. XIII-XIV. yüzyıllar arasında kullanılan yazı dilidir. Nehcü'l Ferâdis, Hüsrev ü Şirin, Kısasü'l-enbiyâ, Mukaddimetü'l-edeb gibi önemli eserler bu dönemde yazılmıştır.

2.2.1.1. Söz Başımda Görülen b>m Ses Değişimleri

Akıcılaşma, genizsileşme ve düzensiz biçimde görülen ses değişimleri, Harezmi Türkçesinde söz başında b>m ses değişimlerinin sebebinin oluşturmaktadır.

2.2.1.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Harezmi Türkçesi devrinde de “ben” kişi zamiri, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde olduğu gibi kelime başında /m/ akıcı sesi tercih edilerek “mën, min” (NF, 7/15; MN, 2/6; HATS, 384) şeklinde kullanılmıştır. Kelime sonuna yer alan /n/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ patlayıcı sesinin /m/ geniz sesine dönüştürmüştür.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TIEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1, 533) > Hrzm. mën, min (NF, 7/15; MN, 2/6; HATS, 384) “ben”.

İncelemenin Karahanlı Türkçesi kısmında “ban-” fiilinin etimolojisi ve oluşum süreci açıklanmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde “ban-” fiilinde kelime başında /b/ sesi ve kelime başında /m/ sesi nöbetleşe kullanılmıştır. Harezmi Türkçesi döneminde kelime sonunda bulunan /n/ geniz sesinin kelime başında bulunan /b/ sesini genizsileştirdiği ve kelimenin “man-” şeklinde kullanıldığını tespit edilmiştir.

Krh. ban- (DLT, C. II, 27-14) > Hrzm. man- (NF, 301/4; ME, 141/4; HATS, 376) “ban-”.

“ben” kelimesi “tende bulunan koyu renkli leke ya da kabartı” anlamıyla XI. yüzyılda beñ (xı. yy.) (KBS, 78) şeklinde kullanılmıştır. Harezmi Türkçesi döneminde /ñ/ geniz sesinin genizleştirici etkisiyle gerileyici benzeşme yoluyla “beñ” kelimesinin kelime başında bulunan /b/ ağız sesi /m/ geniz sesine dönüşmüştür.

OT. beñ (xı. yy.) (KBS, 78) > Hrzm. meñ/miñ (KE, 76/4; İML, 140; HATS, 385) “tendeki koyu leke veya kabartı”.

Orhun Türkçesi döneminde “beñgü” olarak kullanılan kelime, kelime içinde yer alan /ñ/ geniz sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ sesini /m/ geniz

sesine dönüştürmesiyle “meñ/meñgü, meñi” şeklinde kullanılmıştır. Eski Uygar Türkçesinde görülmeye başlayan bu değışim dilde en az çaba yasasının etkisiyle Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde de görülmektedir.

Kök. beñgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäñgi/mäñgü (EUTS, 129) > Krh. meñgü/me/äñgü /mäñgülüg (DLT, C. I, 44-18; RKT, 38/15b3; KTS1, 534) > Hr. meñ/meñgü, meñi (NF, 177/7; HŞ 166; MM, 341/3; HATS, 385) “ebedi, sonsuz”.

“Yüz, çehre” anlamındaki “beñiz” kelimesi, Harezmi Türkçesinde Karahanlı Türkçesi döneminde görüldüğü gibi kelime başında /m/ geniz sesi tercih edilerek kullanılmıştır. Kelime içinde yer alan /ñ/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirerek /m/ geniz sesine dönüştürmüştür.

ET. *beñiz (KBS, 79) ~ E. Uyg. mäñiz (EUTS,129) > Krh. meñiz (DLT, C. I, 65-9; KB, 480; KTS1, 535) > Hr. meñiz/ meniz (HŞ, 1903; MM, 40; HATS, 385) “çehre, yüz”.

Harezmi Türkçesinde “meñiz/ meniz” kelimesinden türeyen kelime örnekleri şu şekildedir:

meñze-/meñze (NF, 53/; ME, 195/2; HATS, 386) “benze-”.

meñzek/meñzeş/meñzeşik (ME, 113/5; HATS, 386) “benzer”.

meñzet- (HŞ, 3052; HATS, 386) “benzet-”.

Karahanlı Türkçesinde “meñe” biçiminde kullanılan “beyin” kelimesi Harezmi Türkçesinde “mini” şeklinde kullanılmaktadır.

ET. b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS,131) > Krh. meñe (KB, 6012; KTS1, 534) > Hr. me (y)in/mini (KE, 203/8; HATS, 391) “beyin”.

Orhun Türkçesi döneminde “biñ” (BK, G.1) “1000” şeklinde kullanılan sayı bildiren kelime, Eski Uygar Türkçesi döneminde kelime sonunda bulunan /ñ/ geniz sesinin etkisiyle gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ sesini /m/ geniz sesine dönüştürmüştür. Genizsileşme yoluyla görülen bu değışim Eski Uygar Türkçesinin yanı sıra Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde de varlığını devam ettirmiştir.

Kök. biñ (BK, G.1); ET. bñ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. mñg/ming (EUTS, 130) > Krh. miñ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hr. miñ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) “bin, 1000”.

“bin-” fiili Harezmi Türkçesinde kelime sonunda yeralan /n/ geniz sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki sesini /m/ geniz sesine dönüştürmesiyle “min-/mün” (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) şeklinde kullanılmıştır. Kelimenin Orhun Türkçesindeki kullanımı “bin-” (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) şeklindedir.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/mün- (EUTS, 130) > Krh. min-/mün- (KB, 576; KTS1, 541) > Hr. min-/mün- (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) “bin-”.

“boncuk” kelimesi Harezmi Türkçesi döneminde “monçuk” şeklinde kelime başında /m/ geniz sesinin yer aldığı haliyle kullanılmaktadır. Kelime içinde yer alan /n/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ sesini /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür.

ET. *bonçuk > E. Uyg. monçuk/munçuğ/munçuk (EUTS, 131/132) > Krh. monçuk (DLT, C. I, 475-6; KTS1, 543) > Hr. monçuk/moncu (ME, 86/8; NF, 414/11; HATS, 396) “boncuk”.

/ñ/ geniz sesi, Harezmi Türkçesinde “mñüz” şeklinde kullanılan “boynuz” anlamındaki kelime gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir.

?ET. *buñuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > Krh. mñüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hr. moynuz/muynuz/mñüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) “boynuz”.

“bu” kelimesi Orhun Türkçesinde “bunı” şeklinde kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde hal eki olarak “munı” şeklinde kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde kelimeye getirilen ekte yer alan /n/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ sesini /m/ geniz sesine dönüştürmüştür.

Kök. bunı (BK, K.15; BK, K.8; KT, G.10; KT, G.12) > E. Uyg. muni (EUTS, 133) > Hrzs. muṇun/muni/munu (NF, 32/9; ME,68/8; HATS, 397).

“buṇ” kelimesi Orhun Türkçesinde kelime başında /b/ sesi ile kullanılmıştır. Ancak, ilerleyen dönemlerde kelime sonunda yer alan /ŋ/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla /b/ sesini /m/ geniz sesine dönüştürmüştür. Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde kelime başında /m/ sesi tercih edilmiş olup Harezmi Türkçesinde de kelime, “muṇ” (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) şeklinde kullanılmıştır.

Kök. buṇ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buṇ baṇa b(u)nta ärmiş öldüm (E, 10); buṇusuz ulga(t)ım. Buṇ bu ärmiş (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muṇ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Hrzs. muṇ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) “dert, sıkıntı”.

Harezmi Türkçesinde “buṇ” kelimesinin kök olarak kullanıldığı ve bunalt-anlamında kullanılan türemiş halde bir örnek vardır.

muṇalt-/muṇğalt (İML, 112; HATS, 405) “bunalt-”.

Harezmi Türkçesinde “bu” kelime köküyle türetilen ve Orhun Türkçesinde “bunça” şeklinde görülen “munça” kelimesi, kelime içinde yer alan /n/ geniz sesinin etkisiyle gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ sesini /m/ geniz sesine dönüştürmüştür. Bu durum Eski Uygur Türkçesinde de görülmektedir.

Kök. bunça (KT, K.9; KT, D.10; KT, D.14; KT, D.30; KT, D.4; KT, G.4; BK, G.10; BK, D.12; BK, D.33) > E. Uyg. munça (EUTS, 132) > Hrzs. munça (MM, 45/3; HŞ, 534; HATS, 405) “bunca”.

Eski Uygur Türkçesinde “çorba” anlamında kullanılan “mün” kelimesi Karahanlı Türkçesinde “bün” ve “mün” olmak üzere kelime başında /b/ ve /m/ sesi nöbetleşe kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde kelime sonunda yer alan /n/ geniz sesinin etkisiyle kelime başındaki /b/ sesi /m/ geniz sesine gerileyici benzeşme yoluyla dönüşmüştür. Nöbetleşme durumu Harezmi Türkçesinde görülmez. Kelime, “mün” (İML,165; HATS, 416) şeklinde kullanılmaktadır.

Krh. bün (DLT, C. I, 31-18) > Hrzs. mün (İML,165; HATS, 416) “çorba”.

2.2.1.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Karahanlı Türkçesinde bıdık (DLT, C. II, 171-6) şeklinde görülen kelime, Harezmi Türkçesinde “mıyık” (KE, 230/4; HATS, 392) şeklinde görülmektedir.

Eski Türkçede görülen /d/ ünsüzü daha sonraki dönemlerde değişerek yerini /y/ ünsüzüne bırakmıştır (Sevinçli, 2017). Harezmi Türkçesi döneminde kelime içinde yer alan /d/ sesinin /y/ akıcı sesine dönüşmesi sonucu /y/ akıcı sesi kelime başında yer alan /b/ sesini gerileyici benzeşme yoluyla /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür.

Krh. bıdık (DLT, C. II, 171-6) > Hrzm. mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) “bıyık”.

2.2.1.1.3. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri

Dilde en az çaba yasasının gereği olarak patlayıcı /b/ sesi yerine daha kolay telaffuz imkânı sağlayan akıcı /m/ sesinin tercih edilerek “bu” kelimesinin “mu” şeklinde kullanılması Harezmi Türkçesinde görülmüştür.

Kök. bu (KT, G.1; KT, G.10; KT, G.13; KT, G.2; KT, G.4) > E. Uyg. bu (EUTS, 51) > Krh. bu (DLT, C. I, 34-15; KB, 307) > Hrzm. mu (NF, 45/5; MM, 104/2; HŞ, 2752; MN, 14/8; ME, 4/8; HATS, 396).

2.2.1.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.2.1.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.2.2. Kıpçak Türkçesi

Çağdaş lehçelerden Kuzeybatı grubunun temelini oluşturan Türk yazı dilidir. Kodeks Komenikus bu devirde Kıpçak Türkçesi ile kaleme alınmış sözlüktür.

2.2.2.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Kıpçak Türkçesinde kelime başı b>m ses değişimi; genizsileşme, akıcılaşma, süreklileştirme ve düzensiz biçimde meydana gelen ses değişimleri sonucu görülür.

2.2.2.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Değişimler

“ben” kişi zamiri daha önceki dönem Türk yazı dillerinde görüldüğü üzere Kıpçak Türkçesinde de kelime sonunda yer alan /n/ geniz sesinin gerileyici benzeşme

yoluyla kelime başında bulunan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürmüştür. Dilde en az çaba yasasının sonucu olan bu değişim Kıpçak Türkçesinde kendisini korumuştur.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1, 533) > Hr. mèn, min (NF, 7/15; MN, 2/6; HATS, 384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2, 184) “ben”.

Orhun Türkçesi döneminde ilk örneği bulunan “baña” (E, 10) kelimesi Orhun Yazıtları’nda “maña” (KT, D.30; BK, D.24; BK D.36; KT, G.2) şeklinde kullanılmıştır. /ŋ/ geniz sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ sesini /m/ geniz sesine dönüştürmesi daha sonra Eski Uygur Türkçesinde görülmüştür. Kıpçak Türkçesinde kelime, “maña” (KTS2, 177) şeklinde kullanılmıştır.

ET. baña (E, 10) ~ Kök. maña (KT, D.30; BK, D.24; BK D.36; KT, G.2) > E. Uyg. manga (EUTS, 127) > Kıpç. maña (KTS2, 177) “bana”.

Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren kelime içinde bulunan /ŋ/ geniz sesi “beñgü” kelimesinde, kelime başında bulunan /b/ ağız sesini gerileyici benzeşme yoluyla ve dilde en az çaba yasası nedeniyle /m/ geniz sesine dönüştürmüştür. Bu durum Kıpçak Türkçesinde de devam etmektedir.

Kök. beñgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäñgi/mäñgü (EUTS, 129) > Krh. mengü/me/ängü /mäñgülüg (DLT, C. I, 44-18; RKT 38/15b3; KTS1, 534) > Hr. meñ/meñgü, meñi (NF, 177/7; HŞ 166; MM, 341/3; HATS, 385) > Kıpç. meñgü/menü/meni /miñi (KTS2, 181; KTS2, 184).

Kıpçak Türkçesinde “man-” fiili, kelime sonunda yer alan /n/ geniz sesinin kelime başı /b/ sesini genizsileştirerek /m/ geniz sesine dönüştürdüğü gerileyici benzeşme örneklerinden biridir.

Krh. ban- (DLT, C. II, 27-14) > Hr. man- (NF, 301/4; ME, 141/4; HATS, 376) > Kıpç. man- (KTS2, 177) “ban-”.

“tende bulunan koyu leke veya kabartı” anlamındaki “ben” kelimesi Harezmi Türkçesindeki kullanımı devam ettirerek Kıpçak Türkçesinde de “meñ” şeklinde görülmektedir. Bu kelimedeki durum, incelememizin önceki bölümlerinde açıkladığımız üzere /ŋ/ sesinin genizsileştirici etkisinden kaynaklıdır.

OT. “beñ (x1. yy.)” (KBS, 78) > Hrzs. meñ/miñ (KE, 76/4; İML 140; HATS, 385) > Kıpç. maña (KTS2, 177), meñ (KTS2, 180) “tendeki koyu leke veya kabartı”.

Kıpçak Türkçesinde “beñiz” kelimesinin “meñiz” şeklinde kullanılması Karahanlı Türkçesinden itibaren /ŋ/ geniz sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ sesini /m/ geniz sesine dönüştürmesiyle genizsileşme yoluyla oluşan b>m ses değişimine örnek oluşturmaktadır.

*beñiz (KBS, 79) ~ E. Uyg. mǎngiz (EUTS, 129) > Krh. meñiz (DLT, C. I, 65-9; KB, 480; KTS1, 535) > Hrzs. meñiz/ meniz (HŞ, 1903; MM, 40; HATS, 385 > Kıpç. meniz/meñiz/meyiz (KTS2, 181; KTS2, 183) “yüz, çehre”.

Kıpçak Türkçesinde “meñiz” kökünden türeyen ve “benze-” anlamı taşıyan örnek bulunmaktadır.

meñze-/menze- (KTS2, 181) “benze-”.

Sayı ifade eden ve Orhun Türkçesinde “biñ” şeklinde kullanılan kelime, Kıpçak Türkçesinde kelime sonunda bulunan /ŋ/ geniz sesinin kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirerek /m/ sesine dönüştürmesiyle “miñ, min” (KTS2, 184) şeklinde kullanılmıştır.

Kök. biñ (BK, G.1); bñ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. ming/ming (EUTS, 130) > Krh. miñ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hrzs. miñ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miñ, min (KTS2, 184) “bin, 1000”.

Orhun Türkçesi döneminde “bin-” (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) biçiminde kullanılan fiil, Kıpçak Türkçesi döneminde kelime sonunda yer alan /n/ sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürmesiyle “min-” (KTS2, 184) şeklinde kullanılmıştır.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1, 541) > Hrzs. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184).

Kelime içinde yer alan /+n/ eki oluşturan geniz sesinin kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme sonucu /m/ geniz sesine dönüştürmesi sonucu Kıpçak Türkçesinde kelime “munça” şeklinde kullanılmaktadır.

Kök. bunça (KT, K.9; KT, D.10; KT, D.14; KT, D.30; KT, D.4; KT, G.4; BK, G.10; BK, D.12; BK, D.33) > E. Uyg. munça (EUTS, 132) > Hrzs. munça (MM, 45/3; HŞ, 534; HATS, 405) > Krh. munça (KTS2, 188) > Kıpç. munça (KTS2, 188) “bunca”.

İncelemenin Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi bölümlerinde gerekli izahın yapıldığı “boncuk” kelimesi Kıpçak Türkçesinde “munçağ, munçuk” şeklinde görülmektedir.

ET. *bonçuk > E. Uyg. monçuk/munçuğ/munçuk (EUTS, 131/132) > Krh. monçuk (DLT, C. I, 475-6; KTS1, 543) > Hrzs. monçuk/moncuk (ME, 86/8; NF, 414/11; HATS, 396) > Kıpç. munçağ, munçuk (KTS2, 188) “boncuk”.

Kıpçak Türkçesinde “munuz” şeklinde kullanılan kelimenin içerisinde yer alan /n/ geniz sesi kelime başında yer alan /b/ ağız sesini gerileyici benzeşme yoluyla genizsileştirmiştir.

?ET.*munuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > Krh. münüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hrzs. moynuz/muynuz/münüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/munuz/muynuz/münüz/müz (KTS2, 189; KTS2, 188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) “boynuz”.

“Ahmak, şaşkın” anlamında kullanılan “bön” kelimesi, Kıpçak Türkçesinde “moñ” şekliyle birlikte kelime başındaki /b/ sesini ve kelime başındaki /m/ sesini nöbetleşe kullanmıştır. Kelimenin “sıkıntı” anlamına gelen “buñ” kelimesinden türediğini savunan düşünceler olmakla beraber Kırgız Türkçesinde “sakat, kusur” anlamına gelen “mün” kelimesiyle ilişkili olduğunu düşünenler de bulunmaktadır.

Kıpç. bön (KTS2, 36) ~ Kıpç. moñ (KTS2, 185) “ahmak, şaşkın”.

Kök. buñ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buñ baña b (u)nta ärmış öldüm (E, 10); buñusuz ulga(t)ım. Buñ bu ärmış (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muñ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Harz. muñ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > Kıpç. muñ (KTS2, 187) “sıkıntı, dert”.

Kelime sonunda yer alan /n/ sesinin özellikle tek heceli kelimelerde kelime başındaki ağız sesi olan /b/ sesini genizsileştirdiği örnekler “çorba” anlamına gelen “bün” kelimesi gösterilebilir. Kıpçak Türkçesinde “mun” şeklinde görülmektedir.

Krh. bün (DLT, C.I, 31-18) > Hrz. mün (İML,165; HATS, 416) > Kıpç. mun, müyin (KTS2, 187; KTS2, 195) “çorba”.

2.2.2.1.2. Akıcılaştırma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz içinde yer alan /n/ geniz sesi ve /y/ akıcı sesinin etkisiyle kelime başında yer alan /b/ ağız, patlayıcı sesi /m/ geniz ve akızı sesine dönüşmüştür.

ET. *b(~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS,131) > Krh. meje (KB, 6012; KTS1, 534) > Kıpç. mey/meyin/meyni (KTS2, 183) “beyin”.

Kelime içinde yer alan /y/ akıcı sesinin kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesine dönüştürdüğü “mıyık” örneği Kıpçak Türkçesinde görülmektedir.

Krh. bıdık (DLT, C.II, 171-6) > Hrz. mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) > Kıpç. mıyık (KTS2, 183) “bıyık”.

2.2.2.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz sonunda yer alan /z/ sürekli sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ süresiz sesini süreklileştirerek /m/ sürekli sesine dönüştürmüştür.

Kök. biz (KT, D.20; BK, D. 17; BK, D.32) > Kıpç. miz (KTS2, 185).

2.2.2.1.4. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri

“bu” kelimesinin “mu” şeklinde kullanımı dilde en az çaba yasasının sonucu olarak Kıpçak Türkçesinden önceki yazı dönemlerinde de görülmüştür. Kelime başında akıcı bir ses olan /m/ sesinin tercih edilmesinden kaynaklanan kullanım, Kıpçak Türkçesinde de mevcuttur.

Kök. bu (KT, G.1; KT, G.10; KT, G.13; KT, G.2; KT, G.4) > E. Uyg. bu (EUTS, 51) > Krh. bu (DLT, C. I, 34-15; KB, 307) > Hrz. mu (NF, 45/5; MM, 104/2; HŞ, 2752; MN, 14/8; ME, 4/8; HATS, 396) > Kıpç. mu (KTS2, 185).

2.2.2.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Kıpçak Türkçesinde söz içinde görülen b>m ses değişimleri, genizsileşme ve düzensiz biçimde görülen ses değişimleri madde başlıklarında ele alınmıştır.

2.2.2.2.1. Söz İçinde Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kıpçak Türkçesinde “yay kabı” anlamına gelen kelime, “kurban” ve “kurman” olmak üzere kelime içinde hem /b/ sesi hem de /m/ sesi nöbetleşe kullanılmıştır. Ancak, kelimenin “kurban” şeklinde ortaya çıkması ve kelime sonunda yer alan /n/ geniz sesinin etkisiyle /b/ sesinin genizsileşerek /m/ sesine dönüşmesi ihtimalinin daha yüksek olduğu düşünülebilir.

Kıpç. kurban (KTS2, 163) ~ Kıpç. kurman (KTS2, 164) “yay kabı”.

“Çuvaldız” anlamında kullanılan temen kelimesinin tiben şekline Kıpçak Türkçesinde rastlanmamıştır. Ancak, Kıpçak Türkçesinin devamı niteliğinde olan Çağatay Türkçesinde kelimenin “tiben” ve “timen” şeklinde kullanımları mevcuttur. Kelimenin Kıpçak Türkçesinde de “tiben” şeklinin olma ihtimali yüksektir. Kelime sonunda yer alan /n/ geniz sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime içinde yer alan /b/ sesini /m/ sesine genizsileştirdiği söylenebilir. Daha sonraki dönem olan Çağatay Türkçesinde kelime /b/ ve /m/ sesinin nöbetleşe kullanıldığı görülmüştür.

Çağ. tiben (ÇTS, 1124) < Kıpç. * temen (KTS2, 269) “çuvaldız”.

2.2.2.2.2. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri

Kelimeye pekiştirme anlamı kazandırmak için kelime içinde hem /b/ sesi hem /m/ sesi nöbetleşe kullanılmıştır. Kelime içinde kullanılan /m/ sesinin sonradan dilde en az çaba yasasına göre ortaya çıktığı söylenebilir.

Köbkök (KTS2, 156) ~ kömkök (KTS2, 156) “gömgök, masmavi”

2.2.2.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.2.3. Eski Anadolu Türkçesi

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazı dili hususiyetini kazanmış Türk yazı dilidir. Çağdaş lehçelerden Güneybatı grubu lehçelerinin temelini oluşturmaktadır.

Yunus Emre, bu devirde eser vermiş ve Eski Anadolu Türkçesi döneminde dilin gelişimine önemli katkı sağlamıştır.

2.2.3.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Eski Anadolu Türkçesinde söz başında görülen b>m ses değişimlerinin nedeni genizsileşmedir.

2.2.3.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

“ben” kişi zamirine getirilen datif eki ile birlikte kelime içinde bulunan /n/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ ağız sesini /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür. Eski Anadolu Türkçesinde “ben” kişi zamiri yalın haldeyken de men/min şeklinde kullanılmıştır. /n/ sesi kelime başında bulunan /b/ sesini genizsileştirerek /m/ geniz sesine dönüştürmüştür.

ET. baña (E, 10) ~ Kök. maña (KT, D.30; BK, D.24; BK D.36; KT, G.2) > E. Uyg. manga (EUTS, 127) > Kıpç. maña (KTS2, 177) > EAT. mana (EATS, 493) “bana”.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73, RKT; 28/22b2; KTS1 533) > Hr. mën, min (NF, 7/15; MN, 2/6; HATS,384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > EAT. men (EATS, 495; EATS, 497) “ben”.

Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren Türk yazı dillerinde “beñgü” kelimesinin kullanımında, kelime içinde yer alan /ŋ/ sesinin genizsileştirici etkisiyle kelime başında /b/ sesi yerine /m/ geniz sesinin tercih edildiği görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde kelime, “mengü” şeklinde kullanılmaktadır.

Kök. beñgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäñgi/mäñgü (EUTS, 129) > Krh. mengü/me/ängü /mäñgülüg (DLT, C. I, 44-18; RKT 38/15b3; KTS1, 534) > Hr. meñ/meñgü, meñi (NF, 177/7; HŞ 166; MM, 341/3; HATS, 385) > Kıpç. meñgü/menü/meni /miñi (KTS2, 181; KTS2, 184) > EAT. mengü (EATS, 495) “ebedi”.

Türk yazı dillerinde kelime sonunda yer alan /n/ geniz sesi özellikle tek heceli kelimelerde genel eğilim olarak kelime başında yer alan /b/ ağız sesini genizsileştirmektedir. Bu duruma örnek olarak Eski Anadolu Türkçesinde “bin-” fiilinin “min-” şeklinde kullanılması gösterilebilir.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hrzs. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > EAT. min- (EATS, 497) “bin-”.

2.2.3.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.2.3.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.3. Yeni Türkçe

Türk yazı dillerinin tarihî sürecinde Yeni Türkçe dönemi, Çağatay Türkçesinden ve Osmanlı Türkçesinden müteşekkildir.

2.3.1. Çağatay Türkçesi

Hakaniye Türkçesinin devamı niteliğindedir. Bu dönemde Türk yazı dilinin coğrafya olarak doğuda kalan kısmında klasik edebiyat oluşmuş, yetkin eserler verilmiştir. Babur-nâme, Muhâkemetü'l-Lugateyn gibi Türk edebiyatının kıymetli eserleri bu dönemin ürünüdür. Bu dönemde, Ali Şir Nevaî; Çağatay Türkçesinin klasik devrini oluşturan önemli bir sembol olarak karşımıza çıkar.

2.3.1.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Genizsileşme, akıcılaşma, süreklileştirme ve düzensiz biçimde görülen ses değişimleri; Çağatay Türkçesinde kelime başında yer alan /b/ ağız, patlayıcı sesini /m/ geniz, akıcı sesine dönüştürmüştür.

2.3.1.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Karahanlı Türkçesi döneminde kelime başında /b/ sesinin tercih edilerek kullanıldığı “ban-” (DLT, C. II, 27-14) örneği mevcuttur. Karahanlı Türkçesinde hem “ban-” hem de “man-” şeklinde kullanılan kelime, Harezmi Türkçesinden itibaren

kelimenin kullanımında; kelime sonunda yer alan /n/ sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ ağız sesini genizsileştirerek /m/ geniz sesine dönüştürdüğü “man-” şeklinin tercih edildiği görülmektedir. Çağatay Türkçesinde de bu kullanım korunmuştur.

Krh. ban- (DLT, C. II, 27-14) > Hrzs. man- (NF, 301/4; ME, 141/4; HATS, 376) > Kıpç. man- (KTS2, 177) > Çağ. man- (ÇTS, 716) “ban-”.

Çağatay Türkçesinde “ben” kişi zamirinde ve “bin-” kelimesinde tek heceli kelimenin sonunda yer alan /n/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürmüştür.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1, 533) > Hrzs. mèn, min (NF, 7/15; MN, 2/6; HATS, 384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2, 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761) “ben”.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hrzs. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Çağ. min-/mün- (ÇTS, 762; ÇTS, 797) “bin-”.

Tek heceli kelimeler olan “tende koyu renkte leke ya da kabartı” anlamındaki “beñ” kelimesinin, “1000” sayısının anlamındaki “biñ” kelimesinin ve “buñ” kelimesinin sonunda yer alan /ñ/ geniz sesi Çağatay Türkçesinde gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürmüştür.

OT. “beñ (xı. yy.)” (KBS, 78) > Hrzs. meñ/miñ (KE 76/4; İML 140; HATS, 385) > Kıpç. maña (KTS2, 177), meñ (KTS2, 180) > Çağ. mèn/miñ (ÇTS, 735; ÇTS, 762) “tende bulunan koyu renkte leke ya da kabartı”.

Kök. biñ (BK, G.1); ET. bñ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. ming/ming (EUTS, 130 > Krh. miñ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hrzs. miñ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miñ, min (KTS2, 184) > Çağ. miñ (ÇTS, 762) “bin, 1000”.

Kök. buṇ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buṇ baṇa b(u)nta ärmış öldüm (E, 10); buṇusuz ulga(t)ım. Buṇ bu ärmış (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muṇ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Hrz. muṇ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > Kıpç. muṇ (KTS2, 187) > Çağ. muṇ (ÇTS, 778) “dert, sıkıntı.”

Çağatay Türkçesinde “muṇ” kelimesinden türeyen örnekler aşağıda gösterilmiştir.

muṇal- (ÇTS, 779) “bunal-”.

muṇdaş (ÇTS, 779) “bundaş”.

Kıpçak Türkçesinde kelime sonunda yer alan /n/ geniz sesi “ahmak, şaşkın” anlamındaki “böñ” kelimesinin kelime başında yer alan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürmüştür /n/ sesi ise kelime sonunda /ṇ/ sesine dönüşmüştür. Bu değişim Çağatay Türkçesinde kelimeye yer alan ünlü sesin ön damak ünlüsüne dönüşmesiyle “möñ” şeklinde devam etmiştir.

Kıpç. böñ (KTS2, 36) ~ moṇ (KTS2, 185) > Çağ. möñ (ÇTS, 768) “ahmak, şaşkın”.

“beñiz” kelimesi içerisinde bulunan /ṇ/ geniz sesi Çağatay Türkçesinde diğer yazı dillerinde de görüldüğü gibi kelime başındaki /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir. Gerileyici benzeşme yoluyla oluşan bu genizsileşme kelime başında bulunan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürmüştür.

ET. *beñiz (KBS, 78) ~ E. Uyg. mäñiz (EUTS, 129) > Krh. meñiz (DLT, C. I, 65-9; KB, 480; KTS1, 535) > Hrz. mēñiz/ meniz (HŞ, 1903; MM, 40; HATS, 385) > Kıpç. meniz/meñiz/meyiz (KTS2, 181; KTS2, 183) > Çağ. meñiz/ mēñiz/miñiz (ÇTS, 737; ÇTS, 763) “yüz, çehre”.

Çağatay Türkçesinde “meñiz” kelimesinden “meñze-” fiili türetilmiştir.

meñze-/mēñze-/miñize- (ÇTS, 739; ÇTS, 763) “benze-”.

Eski Anadolu Türkçesinde “boncug” olarak görülen kelime Çağatay Türkçesinde “mıncağ/mıncaç/mınçağ” şeklinde görülmektedir.

ET. *boñçuk > E. Uyg. monçuk/munçuğ/munçuk (EUTS, 131/132) > Krh. monçuk (DLT, C. I, 475-6; KTS1, 543) > Hr. monçuk/moncu (ME, 86/8; NF, 414/11; HATS, 396) > Kıpç. munçaq, muñcu (KTS2, 188) > Çağ. mıncağ/mıncaq/mıncaq (ÇTS, 756) “boncuk”.

Çağatay Türkçesinde “moñuz” şeklinde kullanılan sözcüğün içinde yer alan /ñ/ geniz sesi kelime başında bulunan /b/ sesini genizsileştirmiştir. Kelimede görülen genizsileşme, gerileyici benzeşme yoluyla oluşmuştur.

?ET. *buñuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > Krh. münüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hr. moynuz/muynuz/münüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/muñuz/muynuz/münüz/müz (KTS2, 189; KTS2, 188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) > Çağ. moñuz/münüz (ÇTS, 768; ÇTS, 800) “boynuz”.

“bu+n+ça” şeklinde Orhun Türkçesinde ilk örneğini gördüğümüz “bu” isim kökünden türetilen kelimeye getirilen ekte yer alan /n/ geniz sesinin kelime başında yer alan /b/ ağız sesini genizsileştirmesi sonucu ilerleyen dönemlerde Türk yazı dillerinde “munça” şeklinde görülen kelime, Çağatay Türkçesinde de “munça” şeklinde görülmektedir.

Kök. bunça (KT, K.9; KT, D.10; KT, D.14; KT, D.30; KT, D.4; KT, G.4; BK, G.10; BK, D.12; BK, D.33) > E. Uyg. munça (EUTS, 132) > Hr. munça (MM, 45/3; HŞ, 534; HATS, 405) > Kıpç. munça (KTS2, 188) > Çağ. munca/munça (ÇTS, 779) “bunca”.

On iki hayvanlı Türk takviminin bir unsuru olan biçin “maymun” kelimesi söz sonunda görülen /n/ geniz sesinin /b/ patlayıcı, ağız sesini gerileyici ve uzak benzeşme yoluyla dilde en az çaba yasasına göre /m/ akıcı, geniz sesine dönüştürmesiyle görülen değişimin sonucunda Çağatay Türkçesinde “miçin” şeklinde görülmektedir.

Kök. biçin (KT, KD.) > E. Uyg. biçin (EUTS, 41) > Krh. biçin (DLT, C. I, 346-10) > Hr. biçin (HATS, 95) > Çağ. miçin (ÇTS, 757) “maymun”.

2.3.1.1.2. Akıcılaştırma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

“bala” kelimesi Çağatay Türkçesinde hem “bala” hem “malay” şeklinde kelime başında /b/ ve /m/ sesi nöbetleşe kullanılmak suretiyle görülmektedir. Kelime içinde geçen /l/ akıcı sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ patlayıcı

sesini /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür. “bala” kelimesi Türkçeden Rusça, Ermenice, Bulgarca dillerine geçmiştir (Karaağaç, 2008: 73).

Krh. bala (DLT, C. III, 232-22) > Çağ. bala (ÇTS, 98) ~ malay (ÇTS, 715) “yavru, çocuk”.

“Çok, verimli” anlamında kullanılan “bol” kelimesinin kökeni hakkında eski ve yeni diyalektlerde bol yerine “köp” sözü kullanılır; kökenini bilmiyoruz (Eren, 1999: 57). Görüşünün yanı sıra kelimenin <*böl (Gülensoy, 2018: 101) şeklinde ortaya çıktığını ifade eden görüş de mevcuttur. Kelime, Eski Anadolu Türkçesinde ve Kıpçak Türkçesinde “bol” (EATS, 137; HATS, 34) şeklinde “çok” anlamında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi döneminde kelime sonunda görülen /l/ akıcı sesi, kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla akıcılaştırarak /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür. Kelimenin etimolojik köken açıklamasına istinaden kelime tespit edilen b>m değişimi gösterilirken Harezmi Türkçesi dönemine kadar olan kısım “bol-” filliyle gösterilmiştir. Harezmi Türkçesinde “bol” olarak görülen kelime Çağatay Türkçesinde “mol” şekline dönüşmüştür.

*böl (KBS, 101) > Çağ. mol (ÇTS, 767) “bol, çok”.

Eski Uygur Türkçesinden itibaren kelime başında /m/ akıcı sesinin kullanıldığı “beyin” kelimesi için Eski Uygur Türkçesinde /y/ akıcı sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırdığı incelemede daha önce belirtilmişti. Bu durum “miye” kullanımıyla Çağatay Türkçesinde devam etmektedir.

ET. *b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS,131) > Krh. meje (KB, 6012; KTS1, 534) > Kıpç. mey/meyin/meyni (KTS2, 183) > Çağ. miye/meyin/meynen (ÇTS, 767; ÇTS, 754) “beyin”.

“bı-d-ık” (KBS, 87) şeklinde Karahanlı Türkçesinde görülen bıyık kelimesinin, Harezmi Türkçesi döneminde kelime içinde bulunan /d/ sesinin akıcı /y/ sesine dönüşmesiyle; /y/ akıcı sesinin kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini akıcı /m/ sesine dönüştürmesi sonucu “mıyık” şeklindeki kullanımı ortaya çıkmıştır. Çağatay Türkçesinde kelime sonunda yer alan /k/ sesinin /g/ şeklinde değişmesi ile birlikte kelime başındaki /b/ patlayıcı sesinin /m/ akıcı sesine değişimini koruyarak “mıyığ” şeklinde kullanılmıştır.

Krh. bıdıķ (DLT, C. II, 171-6) > Hrız. mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) > Kıpç. mıyık (KTS2, 183) > Çağ. mıyığ (ÇTS, 757) “bıyık”.

“Gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi” anlamında kullanılan “boyun” kelimesinin kökenini “böyun” (KBS, 106) şeklinde gösterilmiştir. Kelime Çağatay Türkçesi dönemine kadar Türk yazı dillerinde “boyun” şeklinde kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi döneminde kelime içinde yer alan /y/ akıcı sesinin kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırması sonucu “moyun” şeklinde kullanılmıştır. Gerileyici benzeşme yoluyla oluşan bu değişimde kelime sonunda bulunan /n/ geniz sesinin etkisi vardır.

E. Uyg. boyun (EUTS, 49) > Krh. boyun (DLT, C. II, 218-26; KB, 4913) > Hrız. boyun (HATS, 108) > Kıpç. boyun (KTS2, 35) > Çağ. moyun (ÇTS, 768) “boyun”.

“boru” kelimesi “içi boş, uçları açık, uzun ve dar silindir” anlamında ilk olarak Orta Türkçe döneminde Karahanlı Türkçesinde “borğuy” (DLT, C. III, 241-12; KTS1, 143) şeklinde kullanılmıştır. Kelime, Türkçedir. Karaağaç (KBS, 104), “boru” kelimesini Türkçe olarak göstermiştir. Kelime Harezmi Türkçesinde “borğu” şeklinde kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi döneminde kelime içinde bulunan /r/ akıcı sesinin kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini /m/ akıcı sesine gerileyici benzeşme yoluyla akıcılaştırması sonucu “morı” şeklinde kullanılmıştır.

Krh. borğuy (DLT, C. III, 241-12; KTS1, 143) > Hrız. borğu (HATS, 34) > Çağ. morı (ÇTS, 768) “boru”.

“Böcek” kelimesi Türkçedir. Eski Türkçede “bir tür büyük ve zehirli örümcek” anlamında kullanılan “böğ” kelimesinden türemiştir.

‘Böcek’ = Eski Türkçe böğ ‘bir tür büyük ve zehirli örümcek’ < bö:çek (Talat Tekin) [< böğ-çek] (Räsänen, V 83) (Gülensoy, 2018: 111). Karahanlı Türkçesi döneminin önemli eserlerinden Dîvânu Lugâtî’t-Türk’ta kelime “böğ” ve “böy” şeklinde kullanılmaktadır. Çağatay Türkçesinde kullanılan “möcek” şekli, kelimenin “böy” şeklindeki kullanımında yer alan /y/ akıcı sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırması sonucu ortaya çıkmıştır.

Krh. böğ (DLT, C. III, 131-1; KTS1, 147) ~ böy (DLT, C. III, 141-7; KTS1, 148) > Çağ. möy+çek = mö (y)çek (ÇTS, 768) “böcek”.

2.3.1.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Çağatay Türkçesinde tek heceli “biz” ve “buz” kelimelerinin sonunda yer alan /z/ sürekli sesi gerileyici benzeşme yoluyla /b/ süreksiz sesini süreklileştirerek /m/ sürekli sesine dönüştürmüştür.

Kök. biz (KT, D.20; BK, D. 17; BK, D.32) > Kıpç. miz (KTS2, 185) > Çağ. miz (ÇTS, 767) “biz”.

Krh. buz (DLT, C. III, 123-1) > Hrzs. buz (HATS, 115) > Kıpç. buz (KTS2, 39) > Çağ. muz (ÇTS, 787) “buz”.

Çağatay Türkçesinde “kedi” anlamına gelen “bişik” kelimesi “mışik” haliyle birlikte kullanılmıştır. Kelime içinde yer alan /ş/ sürekli sesi kelime başında bulunan /b/ süreksiz sesini süreklileştirmiştir.

Çağ. bişik (ÇTS, 155) ~ Çağ. mışik/möşik/ (ÇTS, 757; ÇTS, 768) “kedi”.

2.3.1.1.4. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri

/b/ patlayıcı sesi ve /u/ sesinden oluşan “bu” kelimesinin başında yer alan /b/ patlayıcı sesinin /m/ akıcı sesine dönüşüp “mu” şeklinde kullanılması dilde en az çaba yasasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Kök. bu (KT, G.1; KT, G.10; KT, G.13; KT, G.2; KT, G.4) > E. Uyg. bu (EUTS, 51) > Krh. bu (DLT, C. I, 34-15; KB, 307) > Hrzs. mu (NF, 45/5; MM, 104/2; HŞ, 2752; MN, 14/8; ME, 4/8; HATS, 396) > Kıpç. mu (KTS2, 185) > Çağ. mu (ÇTS, 768) “bu”.

2.3.1.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Çağatay Türkçesinde söz içinde görülen b>m ses değişimi iki kelimedede tespit edilmiştir.

2.3.1.2.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Çağatay Türkçesinde “tiben” ve “timen” şekilleriyle kullanılan “çuvaldız” anlamındaki kelimedede, kelime sonunda yer alan /n/ geniz sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime içinde yer alan /b/ ağız sesini genizsileştirdiği görülmektedir.

Çağ. tiben (ÇTS, 1124) ~ Çağ. timen (ÇTS, 1130) “çuvaldız”

“Baş aşağı, yüzükoyun” anlamında Çağatay Türkçesinde “tuban” ve “tutman” şekilleriyle kullanılan kelime, kelime sonunda bulunan /n/ geniz sesinin etkisiyle kelime ortasındaki /b/ sesinin genizsileşmesiyle “tutman” şekliyle kullanılmıştır.

Çağ. tuban (ÇTS,1156)” ~ Çağ. tutman (ÇTS, 1166) “baş aşağı, yüzükoyun”

2.3.1.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.3.2. Osmanlı Türkçesi

XV. yüzyıldan Türkiye Türkçesi dönemine kadar coğrafya olarak batıda görülen Türk yazı dilidir. Bu dönemde batı sahasında gelişen Türk yazılı dili içerisinde Arapça ve Farsça kelimelerin sayısı oldukça artmıştır. Klasik edebiyat oluşmuş, yetkin eserler verilmiştir. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Devellioğlu, 2015) isimli eser taranmış herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4. Çağdaş Türk Lehçeleri

İncelemede çağdaş Türk lehçelerinde görülen b>m ses değişimi, günümüzde Türk yazı dillerini oluşturan beş lehçe grubunda incelenecektir. Bunlar: Güneybatı (Oğuz) grubu, Güneydoğu (Karluk) grubu, Kuzeybatı (Kıpçak) grubu, Kuzeydoğu grubu ve uzak lehçeler grubudur.

2.4.1. Güneybatı (Oğuz) Grubu

Temelini Eski Anadolu Türkçesinin oluşturduğu lehçe grubudur. Gagavuz Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinden oluşmaktadır. Kelime başında /b/ sesini koruması yönüyle inceleme açısından ayrı bir önem taşımaktadır.

2.4.1.1. Gagavuz Türkçesi

Güneybatı (Oğuz) grubu lehçelerinden olan Gagavuz Türkçesinde Oğuzcanın etkileri görüldüğünden ötürü herhangi bir b>m ses değişimi tespit edilememiştir. Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü (Kaynak ve Doğru, 1991) isimli eser ve Türk Lehçeleri Grameri Gagavuz Türkçesi (Özkan, 2012) isimli eser taranarak bu sonuca ulaşılmıştır.

2.4.1.2. Azerbaycan Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi Eski Anadolu Türkçesinin etkilerini taşımaktadır. Ancak XIII. yüzyıldan itibaren Türkiye Türkçesi ile arasında farklılaşmalar oluşmaya başlamıştır.

Azerbaycan Türkçesi bölgesindeki tarihî, coğrafi, sosyal etkilere ve Oğuz dışı öteki bazı Türk boylarından gelen etkilere maruz kalmanın yanı sıra Farsça gibi farklı bir dilin de kısmî etkisi ile şekillenip oluşmuştur (Yalçın, 2018: 58). Azerbaycan Türkçesinde bulunduğu coğrafyanın ve yaşanan tarihi sürecin de etkisiyle b>m ses değişimi oluşan kelime örnekleri mevcuttur.

2.4.1.2.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Genizsileşme ve akıcılışma Azerbaycan Türkçesinde kelime başında b->m- ses değişiminin nedenleridir.

2.4.1.2.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Tek heceli kelimelerde kelime sonunda yer alan /n/ geniz sesinin etkisiyle kelime başında yer alan /b/ ağız sesinin gerileyici benzeşme yoluyla /m/ akıcı sesine genizsileşmesi durumuna Azerbaycan Türkçesinde “men”, “min-” ve “bin” (1000) kelimeleri örnek verilebilir.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT; 28/22b2; KTS1 533) > Hrz. mèn, min (NF, 7/15; MN, 2/6; HATS,384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > EAT. (EATS, 495; EATS, 497) > Az. men (ATS, 571).

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hrz. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Çağ. min-/mün- (ÇTS, 762; ÇTS, 797) > Az. min- (ATS, 581).

“min-” fiilinden türeyen kelime örnekleri şunlardır:

mindir- (ATS, 581) “bindir-”.

mindiril- (ATS, 581) “bindiril-”.

minek (ATS, 581) “binek”.

minici (ATS, 581) “binici”.

minicilik (ATS, 581) “binicilik”.

Kök. biñ (BK, G.1); ET. biñ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. mıng/ming (EUTS, 130) > Krh. miñ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hrzs. miñ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miñ, min (KTS2, 184) > Çağ. miñ (ÇTS, 762) > Az. min (ATS, 580) “bin, 1000”.

“min” (1000) kelimesinin Azerbaycan Türkçesinde çeşitli eklerle türetilmiş kelime ve birleşik kelime örnekleri şunlardır:

minbaşı (ATS, 581) “binbaşı”

mince (ATS, 581) “bin kadar”

mindebir (ATS, 581) “binde bir”

min-min (ATS, 581) “binlerce”

Eski Uygur Türkçesinde “boncug” şekli görülen kelime, Azerbaycan Türkçesinde kelime içinde yer alan /n/ sesinin genizsileştirici etkisiyle kelime başındaki /b/ ağız sesinin /m/ geniz sesine dönüşmesiyle “mıncıg/muncug” şeklinde kullanılmıştır. Bu değişim gerileyici benzeşme yoluyla olmuştur.

ET. *bonçuk > E. Uyg. monçuk/munçuğ/munçuğ (EUTS, 131/132) > Krh. monçuk (DLT, C. I, 475-6; KTS1, 543) > Hrzs. monçuk/moncuğ (ME, 86/8; NF, 414/11; HATS, 396) > Kıpç. munçak, muñcuğ (KTS2, 188) > Az. mıncıg/muncug (ATS, 579; ATS, 586) “boncuk”.

2.4.1.2.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Azerbaycan Türkçesinde Türkçe kökenli “malay” sözcüğünün söz içinde bulunan /l/ akıcı sesinin /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla dilde en az çaba yasasına göre /m/ akıcı sesine dönüştürüldüğü görülmektedir.

Krh. bala (DLT, C. III, 232-22) > Çağ. bala (ÇTS, 98) > Az. malay (ATS, 563) “çocuk, yavru”.

2.4.1.2.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.1.2.3. Söz sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.1.3. Türkiye Türkçesi

Eski Anadolu Türkçesinin devamı niteliğinde olan ve Oğuzcanın ses özelliklerinin devam ettiği Türkiye Türkçesinde herhangi bir b>m ses değişimi tespit edilmemiştir.

2.4.1.4. Türkmen Türkçesi

Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin izlerini barındırmasından dolayı Türkmen Türkçesi, Güneybatı (Oğuz) grubu lehçeleri içerisinde en fazla b>m ses değişimi örneğinin bulunduğu lehçedir.

Türkmen Türkçesi, Oğuz grubu şivelerinin doğu kolundandır. Bundan dolayı Oğuz Türkçesinin özellikleri Türkmen Türkçesinin karakteristiğini oluşturur. Ayrıca, Doğu Türkçesinin etkisiyle Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin özelliklerini de barındırır (Bozkurt, 2005: 475-477).

2.4.1.4.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Türkmen Türkçesinde genizsileşme, akıcılaşıma ve süreklileştirme sebebiyle kelime başı b->m- ses değişimi örnekleri görülmektedir.

2.4.1.4.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Türkmen Türkçesinde kelime sonunda yer alan /n/ geniz sesinin tek heceli kelimelerde gerileyici benzeşme yoluyla /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürdüğü kelimeler: “men” ve “mün-” kelimeleridir.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1 533) > Hrz. mèn, min (NF, 7/15; MN,2/6; HATS,384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > EAT. (EATS, 495; EATS, 497) > Trkm. men (TDDS, 89).

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hrzs. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > EAT. min- (EATS, 497) > Trkm. mün- (TDDS, 108).

“mün-” kelimesinin türemiş şekilleri şöyledir:

mündür- (TDDS, 107) “bindir-”.

münüş (TDDS, 108) “biniş”.

“meñ” (tendeki koyu leke ya da kabartı), “muñ” (dert, sıkıntı) ve “müñ” (1000) kelimelerinin sonunda yer alan /ñ/ geniz sesi kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir. Gerileyici benzeşme yoluyla oluşan bu ses değişimi Türkmen Türkçesinde üç örnekte görülmektedir.

ET. *beñ (xı. yy.) (KBS, 78) > Hrzs. meñ/miñ (KE 76/4; İML 140; HATS, 385) > Trkm. meñ (TDDS, 90) “tende görülen koyu renkte leke ya da kabartı”.

Kök. biñ (BK, G.1); ET. bıñ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. mıñ/ming (EUTS, 130) > Krh. miñ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hrzs. miñ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miñ, min (KTS2, 184) > Trkm. müñ (TDDS, 108) “bin, 1000”.

“müñ” kelimesinin kullanıldığı birleşik kelime örnekleri şunlardır:

müñbaşı (TDDS, 108) “binbaşı”.

müñde bir (TDDS, 108) “binde bir”.

Kök. buñ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buñ baña b (u)nta ärmış öldüm (E, 10); buñusuz ulga (t)ım. Buñ bu ärmış (B, 7) > E.Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muñ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Hrzs. muñ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > Kıpç. muñ (KTS2, 187) > Trkm. muñ (TDDS, 105) “dert, sıkıntı”.

Kelime içinde bulunan /ñ/ sesi Türkmen Türkçesinde “ben” kişi zamirine eklenen datif eki ile birlikte kullanılan “baña” kelimesinin ve “yüz, çehre” anlamındaki “beñiz” kelimesinin başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir.

ET. baňa (E, 10) ~ Kök. maňa (KT, D.30; BK, D.24; BK D.36; KT, G.2) > E. Uyg. manga (EUTS, 127) > Krh. maňa (KTS2, 177) > EAT. mana (EATS, 493) > Trkm. maňa (TDDS, 102).

ET. *beňiz (KBS, 78) ~ E.Uyg. mängiz (EUTS,129) > Krh. meňiz (DLT, C. I, 65-9; KB, 480; KTS1, 535) > Hrз. mеňiz/ meniz (HŞ, 1903; MM, 40; HATS, 385) > Trkm. meňiz (TDDS, 90) “yüz, çehre”.

“meňiz” kelimesinden türeyen kelimeler şöyledir:

meňzemek (TDDS, 90) “benze-”.

meňzeş- (TDDS, 90) “benzeş-”.

Kelime içinde bulunan /n/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla “boncug” kelimesinin kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirerek /m/ geniz sesine dönüştürmüştür.

ET. *boňçuk > E. Uyg. monçuk/munçuğ/munçuқ (EUTS, 131/132) > Krh. monçuқ (DLT, C. I, 475-6; KTS1, 543) > Hrз. monçuқ/moncuқ (ME, 86/8; NF, 414/11; HATS, 396) > Kıpç. munçaқ, muñçuқ (KTS2, 188) > Trkm. monjuk (TDDS, 101).

“bu” kelimesine getirilen /+n/ ekinin genizsileştirici etkisiyle gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ sesinin /m/ geniz sesine dönüştüğü “munça” örneği Türkmen Türkçesinde görülmektedir.

Kök. bunça (KT, K.9; KT, D.10; KT, D.14; KT, D.30; KT, D.4; KT, G.4; BK, G.10; BK, D.12; BK, D.33) > E. Uyg. munça (EUTS, 132) > Trkm. munça (TDDS, 105) “bunca”.

2.4.1.4.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Türkmen Türkçesinde “mölert-” kelimesinde söz içinde bulunan // akıcı sesi kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla akıcılaştırarak /m/ sesine dönüştürmüştür.

beler- (Işk-TS, 1398) > Trkm. möler- (TDDS, 102) “ gözleri aşırı açılmak, pörtlemek”.

2.4.1.4.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Türkmen Türkçesinde “beze” anlamına gelen “máz” kelimesinin sonunda bulunan /z/ sürekli sesi, gerileyici benzeşme yoluyla Karahanlı Türkçesinde “bêz” olarak kullanılan kelimenin başında bulunan /b/ süresiz sesini süreklileştirerek /m/ sesine dönüştürmüştür.

Kök. bēz (DLT, C. III, 123-5) > Trkm. máz (TDDS, 97) “beze”.

“möjek” kelimesinin içinde bulunan /j/ sürekli sesi kelime başında yer alan /b/ süresiz sesini süreklileştirmiştir.

Krh. böğ (DLT, C. III, 131-1; KTS1, 147) ~ böy (DLT, C III, 141-7; KTS1, 148) > Çağ. möy+çek = mö (y)çek (ÇTS, 768) > Trkm. möjek (TDDS, 103) “böcek”.

2.4.1.4.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.1.4.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.2. Güneydoğu (Karluk) Grubu

Hakaniye Türkçesine en yakın lehçe grubu olan Güneydoğu (Karluk) grubu, Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinden oluşmaktadır.

2.4.2.1. Özbek Türkçesi

Güneydoğu (Karluk) grubu içerisinde yer alan Özbek Türkçesinde, on beş farklı kelime b>m ses değişimi tespit edilmiştir.

2.4.2.1.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Genizsileşme, akıcılaşma ve süreklileştirme Özbek Türkçesinde on dört kelime b>m ses değişiminin nedeni olarak gösterilebilir.

2.4.2.1.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Özbek Türkçesinde söz sonunda görülen /n/ geniz sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ patlayıcı, ağız sesini /m/ akıcı, geniz sesine dönüştürdüğü kelime örnekleri “man/men” ve “min-” şeklindedir.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1 533) > Hr. mèn, min (NF, 7/15; MN,2/6; HATS,384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761) > Özb. man/men (ÖTS, 275; ÖTS, 289) “ben”.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hr. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Çağ. min-/mün- (ÇTS, 762; ÇTS, 797) > Özb. min- (ÖTS, 294) “bin-”.

“min-” kökünden “mindir-” kelimesi türemiştir.

mindirmoq (ÖTS, 293) “bindir-”.

/ŋ/ geniz sesinin tek heceli kelimelerde kelime sonunda yer alarak kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirerek /m/ geniz sesine dönüştürdüğü örnekler; “ming” ve “mung” şeklinde gösterilebilir.

Kök. biñ (BK, G.1); ET. bñ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. ming/ming (EUTS, 130) > Krh. miñ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hr. miñ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miñ, min (KTS2, 184) > Çağ. miñ (ÇTS, 762) > Özb. ming (ÖTS, 293) “bin, 1000”.

“ming” kelimesinin birleşik kelime oluşturduğu ve “ming” kelimesinden türeyen kelime örnekleri şunlardır:

mingboshi (ÖTS, 293) “binbaşı”.

minglab (ÖTS, 293) “binlerce”.

mingoyoq (ÖTS, 293) “kırkayak”.

Kök. buñ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buñ baña b(u)nta ärmiş öldüm (E, 10); buñusuz ulga(t)ım. Buñ bu ärmiş (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muñ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Hr. muñ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > Kıpç. muñ (KTS2, 187) > Çağ. muñ (ÇTS, 778) > Özb. mung/muglilik (ÖTS, 305) “dert, sıkıntı”.

munqlantirmaq (ÖTS, 305) “bunalmak”.

munqli (ÖTS, 305) “bunlu”.

mungdosh (ÖTS, 305) “sırdaş”.

“bu” kelimesinin kök olduğu bunca” kelimesi, Özbek Türkçesinde kelime içinde yer alan /n/ geniz sesinin etkisiyle kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirmesinden ötürü “muncha” şeklinde kullanılmaktadır.

Kök. bunça (KT, K.9; KT, D.10; KT, D.14; KT, D.30; KT, D.4; KT, G.4; BK, G.10; BK, D.12; BK, D.33) > E. Uyg. munça (EUTS, 132) > Hr. munça (MM, 45/3; HŞ, 534; HATS, 405) > Krh. munça (KTS2, 188) > Özb. muncha (ÖTS, 305) “bunca”.

Kelime içinde yer alan /ŋ/ sesi gerileyici benzeşme yoluyla Özbek Türkçesinde “munchoq” ve “mangu” kelimelerinin başında bulunan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürmüştür.

ET. *boŋçuk > E. Uyg. monçuk/munçuğ/munçuk (EUTS, 131/132) > Krh. monçuk (DLT, C. I, 475-6; KTS1, 543) > Hr. monçuk/moncuk (ME, 86/8; NF, 414/11; HATS, 396) > Kıpç. munçaq, muŋçuk (KTS2, 188) > Özb. munchoq (ÖTS, 305) “boncuk”.

Kök. beŋgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäŋgi/mäŋgü (EUTS, 129) > Krh. meŋgü/me/äŋgü /mäŋgülüg (DLT, C. I, 44-18; RKT 38/15b3; KTS1, 534) > Hr. meŋ/meŋgü, meŋi (NF, 177/7; HŞ 166; MM, 341/3; HATS, 385) > Kıpç. meŋgü/menü/meni /miŋi (KTS2, 181; KTS2, 184) > Özb. mangu (ÖTS, 275) “ebedi”.

mangulik (ÖTS, 275) “bengülük”.

2.4.2.1.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kelime içinde bulunan /y/ akıcı sesi, “beyin” anlamında kullanılan “miya” kelimesinin, “bıyık” anlamında kullanılan “miyiq” kelimesinin; kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür. Bu dönüşüm gerileyici benzeşme yoluyla gerçekleşmiştir.

ET. *b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS,131) > Krh. meŋe (KB, 6012; KTS1, 534) > Kıpç. mey/meyin/meyni (KTS2, 183) > Özb. miya (ÖTS, 295) “beyin”.

miyasız (ÖTS, 295) “beyinsiz”.

bıdık (DLT, CII, 171-6) > mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) > Özb. mıyık (KTS2, 183) > miyiq (ÖTS, 295) “bıyık”.

Tek heceli “bol” kelimesin sonunda yer alan /l/ akıcı sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırarak /m/ sesine dönüştürmüştür.

*böl (KBS, 101) > Çağ. mol (ÇTS, 767) > Özb. mo'l (ÖTS, 312) “bol”.

mo'l ko'l (ÖTS, 312) “bolluk”

Özbek Türkçesinde kullanılan “mo'ri” kelimesinde, kelime içinde bulunan /r/ akıcı sesi kelime başında bulunan /b/ sesini gerileyici benzeşme yoluyla genizsileştirmiştir.

Krh. borğuy (DLT, C. III, 241-12; KTS1, 143) > Hrzs. borğu (HATS, 34) > Çağ. morı (ÇTS, 768) > Özb. mo'ri (ÖTS, 313) “boru”.

Özbek Türkçesinde /r/ akıcı sesi Eski Türkçede biber anlamındaki “burıç” kelimesinde kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür ve Özbek Türkçesinde kelimenin “murç” şekli ortaya çıkmıştır.

ET. *burıç (Karaağaç, 2013: 175) > OT. Krh. murç (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 149) > Özb. murç (Karaağaç, 2013: 175) “biber”.

2.4.2.1.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

“buz” anlamında kullanılan “muz” kelimesinde ve “boynuz” anlamında kullanılan “mugiz” kelimesinde, kelime sonunda yer alan /z/ akıcı sesi, kelime başındaki /b/ süreksiz sesini gerileyici benzeşme yoluyla süreklileştirmiştir.

Krh. buz (DLT, C. III, 123-1) > Hrzs. buz (HATS, 115) > Kıpç. buz (KTS2, 39) > Çağ. muz (ÇTS, 787) > Özb. muz (ÖTS, 310) “buz”

?ET. *buñuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > OT. Krh. münüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hrzs. moynuz/muynuz/münüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/muñuz/muynuz/münüz/müz (KTS2, 189; KTS2, 188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) > Çağ. moñuz/münüz (ÇTS, 768; ÇTS, 800) > Özb. muguz/mugiz (ÖTS, 302) “boynuz”.

Çağatay Türkçesinde “bişik” olarak kullanılan “kedi” anlamındaki kelime, Özbek Türkçesi dönemine gelindiğinde kelime içinde yer alan /s/ ve /h/ sürekli seslerinin kelime başında yer alan /b/ süreksiz sesini süreklileştirmesiyle “mushuk” şeklinde kullanılmıştır.

Çağ. bişik (ÇTS, 155) ~ Çağ. mışık/möşük/ (ÇTS, 757; ÇTS, 768) > Özb. mushuk (ÖTS, 312) “kedi”.

2.4.2.1.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.2.1.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.2.2. Yeni Uygur Türkçesi

Güneydoğu (Karluk) grubu lehçelerinden olan Yeni Uygur Türkçesinde kelime başında on bir b->m- ses değişimi bulunan kelime tespit edilmiştir.

2.4.2.2.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Yeni Uygur Türkçesinde genizsileşme ve akıcılaştırma etkisiyle görülen b->m- ses değişimi on iki kelimedede görülmektedir.

2.4.2.2.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

/n/ geniz sesi tek heceli kelimelerde kelime sonunda yer alarak kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirerek /m/ geniz sesine dönüştürmüştür. Yeni Uygur Türkçesinde “men” ve “bin-” örneklerinde görülmektedir.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1 533) > Hr. mèn, min (NF, 7/15; MN,2/6; HATS,384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761) > Y. Uyg. men (YUT, 266) “ben”.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1, 541) > Hr. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Y. Uyg. min- (YUT, 273) “bin-”.

miniş (YUT, 273) “biniş”.

minişlik (YUT, 273) “binişlik”.

Yeni Uygur Türkçesinde kelime sonunda yer alan /ñ/ geniz sesi kelime başında yer alan /b/ sesini “miñ” ve “muñ” kelimelerinde gerileyici benzeşme yoluyla genizsileştirmiştir.

Kök. biñ (BK, G.1); ET. biñ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. ming/ming (EUTS, 130 > Krh. miñ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hr. miñ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miñ, min (KTS2, 184) > Çağ. miñ (ÇTS, 762) > Y. Uyg. miñ (YUT, 273) “bin, 1000”.

miñbegi (YUT, 273) “binbaşı”.

miñliğan (YUT, 273) “binlerce”.

Kök. buñ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buñ baña b (u)nta ärmış öldüm (E, 10); buñusuz ulga (t)ım. Buñ bu ärmış (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muñ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Hr. muñ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > Kıpç. muñ (KTS2, 187) > Çağ. muñ (ÇTS, 778) > Y. Uyg. muñ (YUT, 279) “dert, sıkıntı”.

muñlanmak (YUT, 279) “bunlan-”.

muñluk (YUT, 279) “bunluk”.

muñlunuş (YUT, 279) “bunlunuş”.

Kelime içinde yer alan /ɲ/ sesi gerileyici benzeşme yoluyla Yeni Uygur Türkçesinde “maña”, “bayak” ve “beñgü” kelimelerinde yer alan kelime başı /b/ sesini genizsileştirerek /m/ sesine dönüştürmüştür.

ET. baña (E, 10) ~ Kök. maña (KT, D.30; BK, D.24; BK D.36; KT, G.2) > E. Uyg. manga (EUTS, 127) > Kıpç. maña (KTS2, 177) > Y. Uyg. maña (YUT, 261) “bana”.

?ET. *bañak > baynak (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 421) ~ Krh. mayak (DLT, C. III, 167-21; KTS1, 530 > Y. Uyg. mayak-bayak (YUT, 262) “hayvan pisliği”.

Kök. beñgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäñgi/mängü (EUTS, 129) > Krh. mengü/me/ängü /mängülüg (DLT, C. I, 44-18; RKT 38/15b3; KTS1, 534) > Hr. meñ/meñgü, meñi (NF, 177/7; HŞ 166; MM, 341/3; HATS, 385) > Kıpç. meñgü/menü/meni /miñi (KTS2, 181; KTS2, 184) > Y. Uyg. meñgü/meñgülke (YUT, 267) “ebedi”.

2.4.2.2.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kelime içinde yer alan /y/ akıcı sesinin etkisiyle gerileyici benzeşme yoluyla “beyi” ve “bıdıq” (bıdıq kelimesinde yer alan /d/ sesinin /y/ sesine dönüşmesi ile ilgili açıklama Harezmi Türkçesi döneminde verilmiştir.) kelimelerinin başında yer alan /b/ sesi genizsileşerek /m/ sesine dönüştürmüştür.

ET. *b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS,131) > Krh. meñe (KB, 6012; KTS1, 534) > Kıpç. mey/meyin/meyni (KTS2, 183) > Çağ. miye/meyin/meynen (ÇTS, 767; ÇTS, 754) > Y. Uyg. méye (YUT, 272) “beyin”.

méyisiz (YUT, 272) “beyinsiz”.

y/ akıcı sesi “bağram” kelimesinin Karahanlı Türkçesinde kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla akıcılaştırarak /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür, bu kelime Yeni Uygur Türkçesinde meyrem şeklinde görülür.

Krh. bađram (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 211) > Y.Uyg. meyrem (YUT, 270) “bayram”.

Krh. bıdıq (DLT, C. II, 171-6) > Hr. mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) > Kıpç. mıyık (KTS2, 183) > Çağ. mıyığ (ÇTS, 757) > Y. Uyg. miyıklık (YUT, 274) “bıyık”.

Yeni Uygur Türkçesinde kelime sonunda görülen /l/ akıcı sesinin kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırması sonucu kelime başındaki /b/ sesi /m/ akıcı sesine dönüşmüştür. Bu dönüşüm gerileyici benzeşme yoluyla gerçekleşmiştir.

*böl (KBS, 101) > Çağ. mol (ÇTS, 767) > Y. Uyg. mol (YUT, 274).

molluk (YUT, 274) “bolluk”

Türkiye Türkçesinde “boru” olarak karşımıza çıkan ve ilk örneğini Karahanlı Türkçesinde “borğuy” şekliyle gördüğümüz kelime, Yeni Uygur Türkçesinde kelime içinde yer alan /r/ akıcı sesinin etkisiyle kelime başında /m/ akıcı sesinin kullanıldığı “mora” şeklinde görülmektedir.

Krh. borğuy (DLT, C. III, 241-12; KTS1, 143) > Hz. borğu (HATS, 34) > Çağ. morı (ÇTS, 768) > Y. Uyg. mora (YUT, 275) “boru”.

Tuncer GÜLENSOY’un (KBS, 128) = ET., OT. buzāğu < buz+ ağu şeklinde gösterdiği Türkiye Türkçesinde “buzağı” olarak görülen kelime, Yeni Uygur Türkçesinde kelime içinde yer alan /z/ sesinin akıcılaştırıcı etkisiyle kelime başında bulunan /b/ sesini akıcılaştırarak /m/ sesine dönüştürmüştür.

OT. Krh. buzağı (DLT, C. I, 446-12; KTS1, 161) > Y.Uyg. mozay (YUT, 276) “buzağı”.

B (>m, p) U (>o, ı, i) ZA (>ö, â) Ğ (>v, y)I (KBS, 128).

2.4.2.2.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.2.2.3. Söz sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.3. Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu

Eski Kıpçak Türkçesinin devamı olan Kuzeybatı (Kıpçak) grubu, Başkurt Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Kazan Tatar Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Nogay Türkçesinden oluşmaktadır. b>m ses değişiminin en yoğun görüldüğü lehçe grubudur.

2.4.3.1. Başkurt Türkçesi

Başkurt Türkçesinde, on dokuz kelime başı b->m- ses değişimi ve bir kelimedede de kelime içi b>m ses değişimi tespit edilmiştir.

2.4.3.1.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Başkurt Türkçesinde kelime başı b->m- ses değişimi genizsileşme, akıcılaşma, süreklileştirme ve düzensiz biçimde görülen ses değişimleri başlıklarında incelenecektir.

2.4.3.1.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kuzeybatı (Kıpçak) grubu lehçelerinden Başkurt Türkçesinde kelime sonunda yer alan /n/ geniz sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ ağız sesini genizsileştirdiği örnekler şu şekildedir:

Krh. ban- (DLT, C. II, 27-14) > Hrz. man- (NF, 301/4; ME, 141/4; HATS, 376) > Kıpç. man- (KTS2,177) > Çağ. man- (ÇTS, 716) > Bşk. man- (BTS, 399) “ban-”.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1 533) > Hrz. mën, min (NF, 7/15; MN,2/6; HATS,384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > Çağ. mën/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761) > Bşk. men/min (BTS, 408; BTS, 418) “ben”.

/ñ/ geniz sesi, kelime sonunda yer alarak kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir. Gerileyici benzeşme yoluyla ortaya çıkan bu dönüşüm Başkurt Türkçesinde “mëñ”, “mëñ-”, “miñ” ve “moñ” kelimelerinde görülmektedir.

Kök. biñ (BK, G.1); ET. bñ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. ming/ming (EUTS, 130 > Krh. miñ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hrz. miñ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miñ, min (KTS2, 184) > Çağ. miñ (ÇTS, 762) > Bşk. mëñ (BTS, 408) “bin, 1000”.

mëñderse (BTS, 408) “binlerce”.

mëñerlegen (BTS, 408) “bine yakın”.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hr. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Çağ. min-/mün- (ÇTS, 762; ÇTS, 797) > Bşk. mēñ- (BTS, 408) “bin-”.

mēñgēz- (BTS, 409) “bindir-”.

mēñgē (BTS, 409) “binek”.

OT. beñ (xı. yy.) (KBS, 78) > Hr. meñ/minj (KE 76/4; İML 140; HATS, 385) > Kıpç. maña (KTS2, 177), meñ (KTS2, 180) > Çağ. mēñ/minj (ÇTS, 735; ÇTS, 762) > Bşk. miñ (BTS, 418) “tende koyu renkte leke ya da kabartı”.

Kök. buñ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buñ baña b (u)nta ärmiş öldüm (E, 10); buñsuz ulga (t)ım. Buñ bu ärmiş (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muñ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Hr. muñ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > Kıpç. muñ (KTS2, 187) > Çağ. muñ (ÇTS, 778) > Bşk. moñ/miñge (BTS, 421; BTS, 418) “dert, sıkıntı”.

/ñ/ geniz sesi “beñgü” kelimesinin içinde yer alarak gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirerek /m/ geniz sesine dönüştürmüştür. Başkurt Türkçesinde kelime, “meñgē” şeklinde görülmektedir.

Kök. beñgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäñgi/mäñgü (EUTS, 129) > Krh. mengü/me/ängü /mäñgülüg (DLT, C. I, 44-18; RKT 38/15b3; KTS1, 534) > Hr. meñ/meñgü, meñi (NF, 177/7; HŞ 166; MM, 341/3; HATS, 385) > Kıpç. meñgü/menü/meni /miñi (KTS2, 181; KTS2, 184) > Bşk. meñgē (BTS, 409) “ebedi”.

Türkiye Türkçesinde “buda-” anlamında kullanılan kelime Başkurt Türkçesinde kelime içinde görülen /n/ geniz sesinin etkisiyle kelime başındaki /b/ ağız sesi genizsileşerek /m/ geniz sesine dönüşmüştür.

“ET. būta- ~ butı < *būt+1 (Talat Tekin)” (KBS, 116) > Bşk. muna- (BTS, 432) “buda-”.

2.4.3.1.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

/l/ akıcı sesi “malay” kelimesinde kelime içinde yer alarak “mul” kelimesinde ise kelime sonunda yer alarak kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini /m/ geniz sesine gerileyici benzeşme yoluyla dönüştürmüştür.

Krh. bala (DLT, C. III, 232-22) > Çağ. bala (ÇTS, 98) ~ malay (ÇTS, 715) > Bşk. malay (BTS, 398) “yavru, çocuk”.

*böl (KBS, 101) > Çağ. mol (ÇTS, 767) > Bşk. mul (BTS, 432).

mullık (BTS, 432) “bolluk”.

Kelime içinde yeralan /y/ akıcı sesinin etkisiyle ve gerileyici benzeşme yoluyla “mëyë”, “mıyık” ve “muyın” kelimelerinin kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesi akıcılaşmıştır.

ET. *b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS,131) > Krh. meje (KB, 6012; KTS1, 534) > Kıpç. mey/meyin/meyni (KTS2, 183) > Çağ. miye/meyin/meynen (ÇTS, 767; ÇTS, 754) > Bşk. mëyë (BTS, 413) “beyin”.

mëyëhëz (BTS, 413) “beyinsiz”.

Krh. bıdık (DLT, C. II, 171-6) > Hrz. mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) > Kıpç. mıyık (KTS2, 183) > Çağ. mıyığ (ÇTS, 757) > Bşk. mıyık (BTS, 416) “bıyık”.

E. Uyg. boyun (EUTS, 49) > Krh. boyun (DLT, C. II, 218-26; KB, 4913) > Hrz. boyun (HATS, 108) > Kıpç. boyun (KTS2, 35) > Çağ. moyun (ÇTS, 768) > Bşk. muyın (BTS, 433) “boyun”.

“moron” kelimesinin içinde yer alan /r/ akıcı sesi kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini /m/ akıcı sesine gerileyici benzeşme yoluyla dönüştürmüştür. /r/ akıcı sesi Eski Türkçede biber anlamındaki “burıç” kelimesinde kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür ve Başkurt Türkçesinde kelimenin “muriç” şekli ortaya çıkmıştır.

ET. *burıç (Karaağaç, 2013: 175) > OT. Krh. murç (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 149) > Bşk. muriç (Karaağaç, 2013: 175) “biber”.

E. Uyg. burun (EUTS, 54) > Krh. burun (DLT, C. I, 398-18) > Hrz. burun (HATS, 113) > Çağ. burun (ÇTS, 175) > Bşk. moron (BTS, 422) “burun”.

2.4.3.1.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz sonunda görülen /z/ sürekli sesinin /b/ süreksiz sesini, /m/ sürekli sesine gerileyici benzeşme yoluyla dilde en az çaba yasasına göre değiştirdiği ses değişimi Başkurt Türkçesinde bir örnekte görülmektedir.

Kök. boz (KT, D.32; KT, D.33; KT, D. 37) > E. Uyg. moz (EUTS, 131) > Bşk. moź (BTS, 423) “boz”.

Söz sonunda görülen /z/ sürekli sesinin /b/ süreksiz sesini, /m/ sürekli sesine uzak benzeşme yoluyla dilde en az çaba yasasına göre değiştirdiği ses değişimi Başkurt Türkçesinde şu örneklerde görülmektedir;

?ET. *buñuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > OT. Krh. münğüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hrz. moynuz/muynuz/münğüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/muñuz/muynuz/münğüz/müz (KTS2, 189; KTS2, 188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) > Çağ. moñuz/münğüz (ÇTS, 768; ÇTS, 800) > Bşk. mögöz (BTS, 424) “boynuz”.

2.4.3.1.1.4. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri

Karahanlı Türkçesinde yeşillik alanları ifade etmek için kullanılan “bük” kelimesi Başkurt Türkçesinde yosun anlamına gelecek şekilde anlam genişlemesine uğrayarak “mük” şeklinde kullanılmıştır. Dilde en az çaba yasasına dayanan bir kelime başı b->m- değişimi söz konusudur.

bük (DLT, C. I, 260-12) > Bşk. mük (BTS, 434) “yosun”.

2.4.3.1.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Başkurt Türkçesinde bir kelimede nöbetleşme şeklinde kelime içinde b>m ses değişimi tespit edilmiştir.

2.4.3.1.2.1. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kelime içinde yer alan /z/ akıcı sesi ilerleyici benzeşme yoluyla kelime içinde yer alan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırmıştır.

Bşk. ızba (BT, 244) ~ Bşk. ızma (BT, 244) “basık, loş ve nemli toprak”.

2.4.3.1.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.3.2. Karaçay-Malkar Türkçesi

Karaçay-Malkar Türkçesinde b>m ses değişimi on iki kelimedede tespit edilmiştir. Bu ses değişimlerinin tamamı kelime başındadır.

2.4.3.2.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Karaçay-Malkar Türkçesinde b->m- ses değişimine neden olarak genizsileşme, akıcılılaşma, süreklileştirme ve düzensiz biçimde görülen ses değişimleri tespit edilmiştir.

2.4.3.2.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

/n/ geniz sesi; Karaçay-Malkar Türkçesinde kelime başında /b/ sesi ile başlayan tek heceli kelimelerden “men” ve “min-” kelimelerinde geriye benzeşme yoluyla /b/ sesini genizsileştirerek /m/ sesine dönüştürmüştür.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1, 533) > Hr. mèn, min (NF, 7/15; MN, 2/6; HATS, 384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2, 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761) > Krç-Mlk. men (KMTS, 296) “ben”.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hr. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Çağ. min-/mün- (ÇTS, 762; ÇTS, 797) > Krç-Mlk. min- (KMTS, 300) “bin-”.

mindir- (KMTS, 300) “bindir-”.

Karaçay-Malkar Türkçesinde “mingi” ve “ming” kelimelerinde /ŋ/ geniz sesi geriye benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir.

Kök. beŋgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäŋgi/mängü (EUTS, 129) > Krh. meŋgü/me/ängü /mäŋgölüg (DLT, C. I, 44-18; RKT 38/15b3; KTS1, 534) > Hr. meñ/meŋgü, meñi (NF, 177/7; HŞ 166; MM, 341/3; HATS, 385) > Kıpç. meŋgü/menü/meni /miñi (KTS2, 181; KTS2, 184) > Krç-Mlk. mingi (KMTS, 300) “ebedi, sonsuz.”

Kök. biñ (BK, G.1); ET. bñ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. ming/ming (EUTS, 130 > Krh. miñ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hr. miñ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miñ, min (KTS2, 184) > Çağ. miñ (ÇTS, 762) > Krç-Mlk. ming (KMTS, 300) “bin, 1000”.

biner > mingişer (KMTS, 300).

“mınçak” kelimesinde; söz içinde bulunan /n/ geniz sesi, söz başında bulunan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine gerileyici benzeşme yoluyla değiştirmiştir.

ET. *boñçuk > E. Uyg. monçuk/munçuğ/munçuk (EUTS, 131/132) > Krh. monçuk (DLT, C. I, 475-6; KTS1, 543) > Hr. monçuk/moncuk (ME, 86/8; NF, 414/11; HATS, 396) > Kıpç. munçaq, muñcuq (KTS2, 188) > Çağ. mıncağ/mıncaq/mınçaq (ÇTS, 756) > Krç-Mlk. mınçak (KMTS, 297) “boncuk”.

2.4.3.2.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Karaçay-Malkar Türkçesinde söz içinde yer alan /y/ akıcı sesi; “miye” ve “mıyık” ve “müyüz” kelimelerinde, kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla ve dilde en az çaba yasasına göre /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür.

ET. *b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS, 131) > Krh. meñe (KB, 6012; KTS1, 534) > Kıpç. mey/meyin/meyni (KTS2, 183) > Çağ. miye/meyin/meynen (ÇTS, 767; ÇTS, 754) > Krç-Mlk. mıyı (KMTS, 299) “beyin”.

mıyısız (KMTS, 299) “beyinsiz”.

Krh. bıdıq (DLT, C. II, 171-6) > Hr. mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) > Kıpç. mıyık (KTS2, 183) > Çağ. mıyığ (ÇTS, 757) > Krç-Mlk. mıyık (KMTS, 299) “bıyık”.

mıyıklı (KMTS, 299) “bıyıklı”.

?ET. *buñuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > OT. Krh. münüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hr. moynuz/muynuz/münüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/muñuz/muynuz/münüz/müz (KTS2, 189; KTS2, 188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) > Çağ. moñuz/münüz (ÇTS, 768; ÇTS, 800) > Krç-Mlk müyüz (KMTS, 304) “boynuz”.

“mol” kelimesinin sonunda yer alan /l/ akıcı sesi kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür.

*böl (KBS, 101) > Çağ. mol (ÇTS, 767) > Krç-Mlk. mol (KMTS, 301) “bol”.
molluk (KMTS, 301) “bolluk”.

2.4.3.2.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Karahanlı Türkçesinde “böz” olarak görülen “beze” anlamındaki kelime Karaçay-Malkar Türkçesinde “möz” olarak görülmektedir. Kelimenin sonunda yer alan /z/ sürekli sesi kelime başında bulunan /b/ süresiz sesini süreklileştirmiştir. Süreklileştirme ses olayı gerileyici benzeşme yoluyla gerçekleşmiştir.

Krh. böz (DLT, C. III, 123-5) > Krç-Mlk. möz (KMTS, 301) “beze”

“mışık” kelimesinin içinde yer alan /ş/ sürekli sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başı /b/ sesini süreklileştirerek /m/ sesine dönüştürmüştür.

Çağ. bişik (ÇTS, 155) ~ Çağ. mışık/möşük/ (ÇTS, 757; ÇTS, 768) > Krç-Mlk. muş/mışık (KMTS, 303) “kedi”.

2.4.3.2.1.4. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri

“Kurbağa” anlamına gelen “maka” kelimesi Orhun Türkçesinde “bağa” olarak görülmüştür. Kelime başında bulunan /b/ sesinin /m/ sesine dönüşmesi dilde en az çaba yasasının sonucudur.

Krh. bağa (DLT, C. I, 73-10) > Hrz. bağa (HATS, 76) > Kıpç. bağa (KTS2, 22) > Çağ. bağa (ÇTS, 97) > Krç-Mlk. maka (KMTS, 291) “kurbağa”.

2.4.3.2.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.3.2.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.3.3. KırgızTürkçesi

Kuzeybatı (Kıpçak) grubu lehçelerinden olan Kırgız Türkçesi b>m ses değişiminin en fazla görüldüğü Türk yazı dilidir. Kırgız Türkçesinde yirmi yedi kelimedede b>m ses değişimi tespit edilmiştir.

2.4.3.3.1. Söz Başıda Görülen b>m Ses değişimleri

Kırgız Türkçesinde b->m- ses değişimi genizsileşme, akıcılaşma ve süreklileştirme olmak üzere üç başlık altında incelenecektir.

2.4.3.3.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kırgız Türkçesinde “men” “mun”, “mınça”, “min-”, “monçok”, “muun” ve “muun-” kelimelerinde bulunan /n/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir. Bu genizsileştirme durumunda dilde en az çaba yasası etkilidir.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TIEM 73, RKT 28/22b2; KTS1 533) > Hr. mèn, min (NF, 7/15; MN,2/6; HATS,384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761) > Kırg. maa/men (KS, 548) “ben”.

Kök. bu (KT, G.1; KT, G.10; KT, G.13; KT, G.2; KT, G.4) > E. Uyg. bu (EUTS, 51) > Krh. bu (DLT, C. I, 34-15; KB, 307) > Hr. mu (NF, 45/5; MM, 104/2; HŞ, 2752; MN, 14/8; ME, 4/8; HATS, 396) > Kıpç. mu (KTS2, 185) > Kırg. mun (KS, 574) “bu”.

Kök. bunça (KT, K.9; KT, D.10; KT, D.14; KT, D.30; KT, D.4; KT, G.4; BK, G.10; BK, D.12; BK, D.33) > E. Uyg. munça (EUTS, 132) > Hr. munça (MM, 45/3; HŞ, 534; HATS, 405) > Kıpç. munça (KTS2, 188) > Çağ. munca/munça (ÇTS, 779) > Kırg. mınça (KS, 565) “bunça”.

Kök. bin- (KT, K2; KT, K3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hr. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Çağ. min-/mün- (ÇTS, 762; ÇTS, 797) > Kırg. min- (KS, 567) “bin-”.

ET. *bonçuk > E. Uyg. monçuk/munçuğ/munçuğ (EUTS, 131/132) > Krh. monçuğ (DLT, C. I, 475-6; KTS1, 543) > Hr. monçuğ/moncuğ (ME, 86/8; NF, 414/11; HATS, 396) > Kıpç. munçağ, muñçuğ (KTS2, 188) > Çağ. mıncağ/mıncağ/mınçağ (ÇTS, 756) > Kırg. monçok (KS, 569) “boncuk”.

OT. boğım ~ boğum ~ boğun < *boğ-um (KBS, 100).

Krh. boğun (DLT, C. I, 399-3) > Kırg. muun (KS, 577) “boğum”.

Krh. boğul- (DLT, C. II, 203-9) > Kırg. muun- (KS, 577) “boğul-”.

“ming”, “manğgi” ve “munğ” kelimelerinde bulunan /nğ/ fonemi kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir. Bu genizsileştirme ses olayı gerileyici benzeşme yoluyla gerçekleşmiştir.

Kök. biñ (BK, G.1); ET. bın (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. ming/ming (EUTS, 130 > Krh. miñ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hrzs. miñ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miñ, min (KTS2, 184) > Çağ. miñ (ÇTS, 762) > Kırg. ming (KS, 567) “bin, 1000”.

Kök. buñ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buñ başa b (u)nta ärmiş öldüm (E, 10); buñusuz ulga (t)ım. Buñ bu ärmiş (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muñ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Hrzs. muñ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > Kıpç. muñ (KTS2, 187) > Çağ. muñ (ÇTS, 778) > Kırg. munğ (KS, 574) “dert, sıkıntı”.

Kök. beñgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäñgi/mäñgü (EUTS, 129) > Krh. mengü/me/ängü /mäñgülüg (DLT, C. I, 44-18; RKT 38/15b3; KTS1, 534) > Hrzs. meñ/meñgü, meñi (NF, 177/7; HŞ 166; MM, 341/3; HATS, 385) > Kıpç. meñgü/menü/meni /miñi (KTS2, 181; KTS2, 184) > Kırg. manğgi (KS, 553) “ebedi”.

2.4.3.3.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

/l/ akıcı sesi, “malay”, “mal-” ve “mol” kelimelerinin önceki dönem Türk yazı dillerinde kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırarak /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür. /y/ akıcı sesi “badram” kelimesinin Karahanlı Türkçesinde kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla akıcılaştırarak /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür.

Krh. ban- (DLT, C. II, 27-14) > Hrzs. man- (NF, 301/4; ME, 141/4; HATS, 376) > Kıpç. man- (KTS2, 177) > Çağ. man- (ÇTS, 716) > Kırg. mal- (KS, 550) “ban-”

Kök. bala (DLT, C. III, 232-22) > Çağ. bala (ÇTS, 98) > Kırg. malay (KS, 550) “yavru, çocuk”.

Krh. bađram (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 211) > Kırg. mayram (KS, 559) “bayram”.

*böl (KBS, 101) > Çağ. mol (ÇTS, 767) > Kırg. mol (KS, 569).

/r/ akıcı sesi, Kırgız Türkçesinde “başarı” anlamında kullanılan hem kelime başı /b/ sesi ile hem de kelime başı /m/ sesi ile görülen “bereke” ve “mereke” kelimelerinde bu nöbetleşe kullanımın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

bereke (KS, 108) ~ mereke (KS, 563) “başarı”.

Eski Türkçede “yaralamak” anlamında kullanılan “bert-” kelimesinin ve “murun” kelimesinin içinde bulunan /r/ akıcı sesi, kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini Kırgız Türkçesinde gerileyici benzeşme yoluyla akıcılaştırmıştır.

Eski Türkçede bert- fiili "yaralamak" anlamında kullanılmaktadır.

bert- (DLT, C. III, 425-19) bert – (KS, 109) ~ Kırg. mert- (KS, 563) “yaralanmak, incinmek”.

E.Uyg. burun (EUTS, 54) > Krh. burun (DLT, C. I, 398-18) > Hrzs. burun (HATS, 113) > Çağ. burun (ÇTS, 175) > Kırg. murun/murdu (KS, 575; KS, 576) “burun”.

/r/ akıcı sesi Eski Türkçede biber anlamındaki “burıç” kelimesinde kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür ve Kırgız Türkçesinde kelime, “murç” şeklinde görülmüştür.

ET. *burıç (Karaağaç, 2013: 175) > OT. Krh. murç (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 149) > Kırg. murç (KS, 575) “biber”.

“mıyık”, “moyun” ve “müyüz” kelimelerinin içerisinde yer alan /y/ akıcı sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ sesini akıcılaştırmıştır.

Krh. bıdık (DLT, C. II, 171-6) > Hrzs. mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) > Kıpç. mıyık (KTS2, 183) > Çağ. mıyığ (ÇTS, 757) > Kırg. mıyık (KS, 566) “bıyık”.

?ET. *buñuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > OT. Krh. münüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hrzs. moynuz/muynuz/münüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/muñuz/muynuz/münüz/müz (KTS2, 189; KTS2, 188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) > Çağ. moñuz/münüz (ÇTS, 768; ÇTS, 800) > Kırg. müyüz (KS, 580) “boynuz”.

E. Uyg. boyun (EUTS, 49) > Krh. boyun (DLT, C II, 218-26; KB, 4913) > Hrzs. boyun (HATS, 108) > Kıpç. boyun (KTS2, 35) > Çağ. moyun (ÇTS, 768) > Kırg. moyun (KS, 571).

Kırgız Türkçesinin ses hususiyetinden kaynaklı olarak yarı ünlü ve sızıcı bir ses olan /y/ sesinin erimesi sonucu “mee” kelimesi ortaya çıkmıştır. Kelimede meydana gelen b>m ses değişikliğinin sebebini /y/ akıcı sesinin etkisi sonucu, /b/ patlayıcı sesinin gerileyici benzeşme yoluyla ve dilde en az çaba yasasına göre /m/ akıcı sesine dönüşmesi olarak açıklanabilir.

ET. *b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS, 131) > Krh. meje (KB, 6012; KTS1, 534) > Kıpç. mey/meyin/meyni (KTS2, 183) > Çağ. miye/meyin/meynen > Kırg. mee (KS, 560) “beyin”.

2.4.3.3.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz sonunda bulunan /ş/ sürekli sesi “mandaş” kelimesinin önceki dönem Türk yazı dillerinde görülen /b/ sürekli sesini gerileyici benzeşme yoluyla süreklileştirmiştir. /ş/ sesi aynı zamanda söz içinde yer alan /ğ/ sesini de süreklileştirerek /n/ sesine dönüştürmüştür.

< bağ+da- ‘ayak çekerek oturma’ +ş ‘fiiden ad yapım eki’ [<ba-g<*ba:- ‘bağlanmak’] (Gülensoy, 2018: 54).

Kök. bağdaş (KB, 4114) > Hrzs. bağdaş (HATS, 72) > Kıpç. bağdaş (KTS2, 21) > Çağ. bağdaş (ÇTS, 91) > Kırg. mandaş (KS, 552) “bağdaş”.

“muz” kelimesinin sonunda yer alan /z/ sürekli sesi kelime başındayken alan /b/ süreksiz sesini gerileyici benzeşme yoluyla süreklileştirmiştir.

Krh. buz (DLT, C. III, 123-1) > Hrzs. buz (HATS, 115) > Kıpç. buz (KTS2, 39) > Çağ. muz (ÇTS, 787) > Kırg. muz (KS, 577) “buz”.

Kırgız Türkçesinde “muzoo” şeklinde görülen “buzağı” anlamında kullanılan kelime içinde yer alan /z/ sürekli sesi kelime başında yer alan /b/ süreksiz sesini süreklileştirmiştir. Kırgız Türkçesinin ses hususiyetinden kaynaklı olarak kelimenin son hecesinde bulunan /ğ/ sesi erimiş /oo/ ikincil uzun ünlüsü ortaya çıkmıştır.

=ET., OT. buzāgu (DLT), Kıpç. buzāgu (>buzawu) < *bızağu; buz+ağu (Gülensoy, 2018: 128).

B (>m, p)U (>o, ı, i) ZA (>ō, â) Ğ (>v, y) I (KBS, 128).

Krh. buzağu (DLT, C. I, 446-12) > Kırg. moyunça/muzoo (KS, 571; KS, 577) “buzağı”.

“başak” ve “bişik” kelimelerinde söz içinde yer alan /ş/ sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başı /b/ süreksiz sesini süreklileştirmesiyle Kırgız Türkçesinde “maşak” ve “mışik” kullanımları ortaya çıkmıştır.

Krh. başak (DLT, C. III, 265-24) > Kırg. maşak (KS, 555)

Çağ. bişik (ÇTS, 155) ~ Çağ. mışik/möşük/ (ÇTS, 757; ÇTS, 768) > Kırg. mışik (KS, 566) “kedi”.

2.4.3.3.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Kırgız Türkçesinde söz içinde üç kelimedede b>m ses değişimi görülmüştür. Hakas Türkçesinden sonra en fazla söz içi ses değişimi görülen ikinci lehçedir.

2.4.3.3.2.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kelime sonunda görülen /n/ geniz sesi söz içinde bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir. Bu genizsileşme, gerileyici benzeşme yoluyla oluşmuştur.

Krh. çibun (KB, 5215) > Kırg. çımın (KS, 263; KS, 269) “sinek”.

2.4.3.3.2.2. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz başında bulunan /ş/ sürekli sesinin ilerleyici benzeşme yoluyla söz içinde bulunan /b/ süreksiz sesini süreklileştirmesi sonucu Kırgız Türkçesinde “şimek” kullanımı ortaya çıkmıştır.

Krh. sibek (DLT, C. I, 389-5) > Kırg. şimek (KS, 689) “beşikte yatan çocuğun bacakları arasına konulan ve idrar akmasına yarayan küçük boru”.

Söz sonunda bulunan /z/ sürekli sesi, gerileyici benzeşme yoluyla söz içinde yer alan /b/ süreksiz sesini süreklileştirerek /m/ sesine dönüştürmüştür.

Krh. kıbuz (DLT, C. II, 235-17) > Kıpç. kıbız (KTS2, 151) > Çağ. kópuz (ÇTS, 648) > Kırğ. komuz (KS, 482) “kopuz”.

2.4.3.3.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.3.4. Kumuk Türkçesi

Kuzeybatı (Kıpçak) lehçesi olan Kumuk Türkçesinde kelime başında on üç b>m- ses değişimi görülürken söz içinde bir kelimedede b>m ses değişimi görülmüştür.

2.4.3.4.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Kumuk Türkçesinde söz başında görülen b->m- ses değişimi; genizsileşme, akıcılaşma ve süreklileştirme başlıkları altında incelenecektir.

2.4.3.4.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

“man-”, “men” ve “min-” kelimelerinin sonunda bulunan /n/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başı /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir.

Krh. ban- (DLT, C. II, 27-14) > Hrz. man- (NF, 301/4; ME, 141/4; HATS, 376) > Kıpç. man- (KTS2,177) > Çağ. man- > Kmk. man- (KTS3, 193) “ban-”.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1 533) > Hrz. mèn, min (NF, 7/15; MN,2/6; HATS,384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761) > Kmk. men (KTS3, 198) “ben”.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1, 541) > Hrz. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Çağ. min-/mün- (ÇTS, 762; ÇTS, 797) > Kmk. min- (KTS3, 200) “bin-”.

minik (KTS3, 200) “binek”.

“minçaq” kelimesi içerisinde bulunan /n/ sesi, kelime başında bulunan /b/ sesini gerileyici benzeşme yoluyla genizsileştirip /m/ sesine dönüştürmüştür.

ET. *boñcuk > E. Uyg. monçuk/munçuğ/munçuğ (EUTS, 131/132) > Krh. monçuk (DLT, C. I, 475-6; KTS1, 543) > Hrz. monçuk/moncuğ (ME, 86/8; NF, 414/11; HATS, 396) > Kıpç. munçağ, muñcuğ (KTS2, 188) > Kmk. minçaq (KTS3, 200) “boncuk”.

“bu” kelimesine eklenen /+n/ eki kelime başında yer alan /b/ sesini genizsileştirmiştir. Bu dönüşümün sebebi gerileyici benzeşmedir.

Kök. bunta (BK, K.8; BK, D.17; KT, G.10; KT, G.11; KT, D.20) > Kmk. munta (EUTS, 133) > munda (KTS3, 203) “bunda”.

Kök. bunça (KT, K.9; KT, D.10; KT, D.14; KT, D.30; KT, D.4; KT, G.4; BK, G.10; BK, D.12; BK, D.33) > E. Uyg. munça (EUTS, 132) > Hrz. munça (MM, 45/3; HŞ, 534; HATS, 405) > Kıpç. munça (KTS2, 188) > Çağ. munca/munça (ÇTS, 779) > Kmk. munça/munçağı (KTS3, 202; KTS3, 203) “bunca”.

Kelime sonunda yer alan /ŋ/ geniz sesi, “miñ” ve “muñ” kelimelerinde kelime başında bulunan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine gerileyici benzeşme yoluyla dönüştürmüştür.

Kök. biñ (BK, G.1); ET. bıñ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. mıñg/ming (EUTS, 130 > Krh. miñ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hrz. miñ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miñ, min (KTS2, 184) > Çağ. miñ (ÇTS, 762) > Kmk. miñ (KTS3, 201) “bin, 1000”.

Kök. buñ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buñ baña b (u)nta ärmiş öldüm (E, 10); buñusuz ulga (t)ım. Buñ bu ärmiş (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muñ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Hrz. muñ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > Kıpç. muñ (KTS2, 187) > Çağ. muñ (ÇTS, 778) > Kmk. muñ (KTS3, 203) “dert, sıkıntı”.

muñlu (KTS3, 203) “bunlu”.

2.4.3.4.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

“miy”, “mıyık” ve “müyüz” kelimelerinde yer alan /y/ akıcı sesi gerileyici benzeşme yoluyla ve dilde en az çaba yasasının etkisiyle kelime aşında yer alan /b/ patlayıcı sesini /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür.

ET. *b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS,131) > Krh. meje (KB, 6012; KTS1, 534) > Kıpç. mey/meyin/meyni (KTS2, 183) > Çağ. miye/meyin/meynen (ÇTS, 767; ÇTS, 754) > Kmk. miy/ baş may (KTS3, 201; KTS3, 196) “beyin”.

Krh. bıdık (DLT, C. II, 171-6) > Hrz. mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) > Kıpç. mıyık (KTS2, 183) > Çağ. mıyığ (ÇTS, 757) > Kmk. mıyık (KTS3, 199).

?ET. *buğuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > OT. Krh. müğüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hrz. moynuz/muynuz/müğüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/muğuz/muynuz/müğüz/müz (KTS2, 189; KTS2, 188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) > Çağ. moğuz/müğüz (ÇTS,768; ÇTS, 800) > Kmk. müyüz (KTS3, 204).

Tek heceli “mol” kelimesinin sonunda yer alan /l/ akıcı sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırmıştır.

*böl (KBS, 101) > Çağ. mol (ÇTS, 767) > Kmk. mol (KTS3, 201).

molluq (KTS3, 201) “bolluk”.

2.4.3.4.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

“mağa” kelimesinin içinde bulunan /ğ/ sürekli sesi kelime başında bulunan /b/ süreksiz sesini gerileyici benzeşme yoluyla süreklileştirmiştir.

ET. bağa (E, 10) ~ Kök. mağa (KT, D.30; BK, BK D.36; KT, G.2) > E. Uyg. manga (EUTS, 127) > Kıpç. mağa (KTS2, 177) > Kmk. mağa (KTS3, 191) “bana”.

Kökeni OT. başak < *baş+ak ‘küçültme eki’ (Gülensoy, 2018: 67) şeklinde olan “başak” kelimesi; Kumuk Türkçesinde kelime içinde yer alan /ş/ sürekli sesi, gerileyici benzeşme yoluyla ve dilde en az çaba yasasının etkisiyle kelime başında bulunan /b/ süreksiz sesini süreklileştirmiştir. Kelime Kumuk Türkçesinde “maşaq” şeklinde görülmektedir.

Krh. başak (DLT, C. III, 265-24) > Kmk. maşaq (KTS3, 195) “başak”.

2.4.3.4.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Kumuk Türkçesinde söz içinde “kelebek” anlamındaki “gümelek” kelimesinde söz içi b>m ses değişimi tespit edilmiştir.

2.4.3.4.2.1. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kumuk Türkçesinde “gümelek” olarak görülen “kelebek” kelimesinin etimolojisi aşağıda verilmiştir. Kelime içinde yer alan /l/ akıcı sesinin gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini akıcılaşması sonucu Kumuk Türkçesinde “gümelek” kullanımı ortaya çıkmıştır.

“=ET. Kepeli (x₁), kelebek (x₁₁), köpelek/köbelek (x_{1v}. yy.) < * kep+el- (e)k veya * köpe+lek” (KBS, 395).

Çağ. göbelek (ÇTS, 401) > Kmk. gümelek (KTS3, 146) “kelebek”.

2.4.3.4.3. Söz sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.3.5. Kazan-Tatar Türkçesi

Kazan Tatar Türkçesi Kuzeybatı (Kıpçak) grubu lehçelerinden olup on beş kelime b>m ses değişimi görülmüştür.

2.4.3.5.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Kazan Tatar Türkçesinde kelime başında on üç kelime b->m- ses değişimi tespit edilmiştir.

2.4.3.5.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Değişimler

/n/ geniz sesinin genizsileştirici etkisi ve gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ ağız sesi “man-” ve “men” kelimelerinde kelime başında /m/ geniz sesine dönüşmüştür.

Krh. ban- (DLT, C. II, 27-14) > Hrz. man- (NF, 301/4; ME, 141/4; HATS, 376) > Kıpç. man- (KTS2,177) > Çağ. man- (ÇTS, 716) > Kaz. Tat. man- (KTTS, 322) “ban-”.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, CI, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TIEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1 533) > Hr. mèn, min (NF, 7/15; MN,2/6; HATS,384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761) > Kaz. Tat. men/min (KTTS, 332) “ben”.

Kazan-Tatar Türkçesinde /ñ/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla ve dilde en az çaba yasasının etkisi sonucu “miñ”, “meñgë”, “moñ”, “mëñ” ve “mëñ-” kelimelerinin başında bulunan kelime başı /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir.

OT. beñ (xı. yy.) (KBS, 78) > Hr. meñ/miñ (KE 76/4; İML 140; HATS, 385) > Kıpç. maña (KTS2, 177), meñ (KTS2, 180) > Çağ. mèn/miñ (ÇTS, 735; ÇTS, 762) > Kaz. Tat. miñ (KTTS, 344) “tende koyu renkte leke ya da kabartı”.

Kök. beñgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäñgi/mäñgü (EUTS, 129) > Krh. meñgü/me/ängü /mäñgülüg (DLT, C. I, 44-18; RKT 38/15b3; KTS1, 534) > Hr. meñ/meñgü, meñi (NF, 177/7; HŞ 166; MM, 341/3; HATS, 385) > Kıpç. meñgü/menü/meni /miñi (KTS2, 181; KTS2, 184) > Kaz. Tat. meñgë (KTTS, 332) “ebedi”.

Kök. buñ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buñ baña b (u)nta ärmış öldüm (E, 10); buñusuz ulga (t)ım. Buñ bu ärmış (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muñ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Hr. muñ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > Kıpç. muñ (KTS2, 187) > Çağ. muñ (ÇTS, 778) > Kaz. Tat. moñ (KTTS, 348) “dert, sıkıntı”.

Kök. biñ (BK, G.1); ET. biñ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. ming/ming (EUTS, 130) > Krh. miñ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hr. miñ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miñ, min (KTS2, 184) > Çağ. miñ (ÇTS, 762) > Kaz. Tat. mëñ (KTTS, 336) “bin, 1000”.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/mün- (EUTS, 130) > Krh. min-/mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hr. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Çağ. min-/mün- (ÇTS, 762; ÇTS, 797) > Kaz. Tat. mëñ- (KTTS, 336). “bin-”.

2.4.3.5.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

“malay” kelimesinde söz içinde “mul” kelimesinde söz sonunda bulunan /l/ akıcı sesi kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırmıştır.

/y/ akıcı sesi “bağram” kelimesinin Karahanlı Türkçesinde kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla akıcılaştırarak /m/ akıcı sesine dönüştürerek Kazan Tatar Türkçesinde “meyrem” şeklinde bir kullanımı ortaya çıkarmıştır. “miy” kelimesinde kelime sonunda yer alan “mıyık” ve “muyın” kelimelerinde söz içinde yer alan /y/ akıcı sesi kelime başında bulunan /b/ sesini akıcılaştırarak /m/ sesine dönüştürmüştür.

/r/ akıcı sesi Eski Türkçede biber anlamındaki “burıç” kelimesinde kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür.

Krh. bala (DLT, C. III, 232-22) > Çağ. bala (ÇTS, 98) > Kaz. Tat. malay (KTTS, 321) “çocuk, yavru”.

Krh. bađram (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 211) > Kaz.Tat. meyrem (KBS, 72) “bayram”.

ET. *b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS,131) > Krh. meñe (KB, 6012; KTS1, 534) > Kıpç. mey/meyin/meyni (KTS2, 183) > Çağ. miye/meyin/meynen (ÇTS, 767; ÇTS, 754) > Kaz. Tat. miy (KTTS, 345) “beyin”.

Krh. bıdıķ (DLT, C. II, 171-6) > Hrzs. mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) > Kıpç. mıyık (KTS2, 183) > Çağ. mıyığ (ÇTS, 757) > Kaz. Tat. mıyık (KTTS, 340) “bıyık”.

*böl (KBS, 101) > Çağ. mol (ÇTS, 767) > Kaz. Tat. mul (KTTS, 352).

E. Uyg. boyun (EUTS, 49) > Krh. boyun (DLT, C. II, 218-26; KB, 4913) > Hrzs. boyun (HATS, 108) > Kıpç. boyun (KTS2, 35) > Çağ. moyun (ÇTS, 768) > Kaz. Tat. muyın (KTTS, 353) “boyun”.

ET. *burıç (Karaağaç, 2013: 175) > OT. Krh. murç (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 149) > Kaz. Tat. muriç (Karaağaç, 2013: 175) “biber”.

2.4.3.5.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz içinde ve söz sonunda görülen /z/ sürekli sesinin /b/ süreksiz sesini, /m/ sürekli sesine gerileyici benzeşme yoluyla dilde en az çaba yasasına göre değiştirdiği ses değişimi Kazan Tatar Türkçesinde üç örnekte görülmektedir.

?ET. *buñuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > OT. Krh. münüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hr. moynuz/muynuz/münüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/muñuz/muynuz/münüz/müz (KTS2, 189; KTS2, 188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) > Çağ. moñuz/münüz (ÇTS, 768; ÇTS, 800) > Kaz. Tat. möğüz (KTTS, 350) “boynuz”.

2.4.3.5.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b> m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.3.5.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b> m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.3.6. Kırım Tatar Türkçesi

Kırım Tatar Türkçesi içerisinde altı kelimedeki kelime başında b->m- ses değişimi tespit edilmiştir. Bir kelimedeki ise söz içi b>m ses değişimi tespit edilmiştir.

2.4.3.6.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Kırım Tatar Türkçesi içerisinde altı kelimedeki görülen kelime başı b->m- ses değişimini inceleyeceğiz.

2.4.3.6.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kırım Tatar Türkçesinde kelime sonunda yer alarak kelime başında bulunan /b/ ağız sesini gerileyici benzeşme yoluyla genizsileştiren /n/ geniz sesine sahip kelimelerin örnekleri şu şekildedir:

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1 533) > Hr. mèn, min (NF, 7/15; MN, 2/6; HATS, 384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761) > Kır. Tat. men/min (KTTS2, 220) “ben”.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hr. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Çağ. min-/mün- (ÇTS, 762; ÇTS, 797) > Kır. Tat. min- (KTTS2, 225) “bin-”.

“ben” kişi zamirine kelen datif ekiyle “maña” şeklinde gördüğümüz kelime yer alan /ŋ/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başı /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir.

ET. baña (E, 10) ~ Kök. maña (KT, D.30; BK, D.24; BK D.36; KT, G.2) > E. Uyg. manga (EUTS, 127) > Kıpç. maña (KTS2, 177) > Kır. Tat. maña (KTTS2, 216).

“moñ” kelimesinde söz sonunda görülen /ŋ/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime aşında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir.

Kök. buñ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buñ baña b (u)nta ärmiş öldüm (E, 10); buñusuz ulga (t)ım. Buñ bu ärmiş (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muñ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Hr. muñ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > Kıpç. muñ (KTS2, 187) > Çağ. muñ (ÇTS, 778) > Kır. Tat. min/moñ (KTTS2, 225; KTTS2, 228) “dert, sıkıntı”.

2.4.3.6.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

“mıyık” kelimesinde söz içinde bulunan /y/ akıcı sesinin Kırım Tatar Türkçesinde kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırdığı görülmektedir.

Krh. bıdık (DLT, C. II, 171-6) > Hr. mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) > Kıpç. mıyık (KTS2, 183) > Çağ. mıyığ (ÇTS, 757) > Kır. Tat. mıyık (KTTS2, 224) “bıyık”.

“mol” kelimesinin sonunda yer alan /l/ akıcı sesi gerileyici benzeşme yoluyla önceki dönem Türk Yazı dillerinde kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırmıştır.

Kök. bol- (BK, G.9; KT, G.1 vb.) > E. Uyg. bol- (EUTS, 47) > Krh. bol- (DLT, C. I, 36-5; KTS, 141) > Hr. bol- (HATS, 106) > Çağ. mol (ÇTS, 767) > Kır. Tat. mol (KTTS2, 227) “bol”.

2.4.3.6.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz içinde yer alan /ş/ sürekli sesi “mışıq” kelimesinde söz başında bulunan /b/ süreksiz sesini süreklileştirmiştir.

Çağ. bişik (ÇTS, 155) ~ Çağ. mışik/möşük/ (ÇTS, 757; ÇTS, 768) > Kır. Tat. mışıq (KTTS2, 224) “kedi”.

2.4.3.6.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Kırım Tatar Türkçesinde söz içinde bir kelime b>m ses değişimi görülmüştür. Kırım Tatar Türkçesinde “sümek” kelimesi “sübek” şekliyle birlikte kullanılmaktadır.

2.4.3.6.2.1. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kırım Tatar Türkçesinde “sübek” ve “sümek” şeklinde kelime içinde hem /m/ sesinin hem de /b/ sesinin kullanıldığı örnekte kelime başında bulunan /s/ sürekli sesinin ilerleyici benzeşme yoluyla süreksiz /b/ sesini süreklileştirdiği görülmektedir.

Kır. Tat. sübek (KTTS2, 315) ~ Kır. Tat. sümek (KTTS2, 315) “emzik, ibik”.

2.4.3.6.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.3.7. Karakalpak Türkçesi

2.4.3.7.1. Söz Başında Görülen b>m Ses değişimleri

Karakalpak Türkçesinde görülen kelime başı b->m- ses değişimi genizsileşme, akıcılaşma ve süreklileştirme başlıkları altında incelenecektir.

1.4.3.7.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Değişimler

/n/ geniz sesi, /b/ ağız sesi ile başlayan tek heceli kelimelerin sonunda yer aldığı gerileyici benzeşme yoluyla kelime başındaki /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürmektedir. Karakalpak Türkçesindeki kelime örnekleri şu şekildedir:

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73, RKT, 28/22b2; KTS1, 533) > Hr. mèn, min (NF, 7/15; MN,2/6; HATS,384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761) > Kkp. men (KTS4, 391) “ben”.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hrzs. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Çağ. min-/mün- (ÇTS, 762; ÇTS, 797) > Kkp. min- (KTS4, 396) “bin-”

/ŋ/ geniz sesinin kelime sonunda yer alarak genizsileştirici etkisiyle ve gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürdüğü kelime örnekleri şu şekildedir:

OT. “beŋ (x1. yy.)” (KBS, 78) > Hrzs. meŋ/miŋ (KE 76/4; İML 140; HATS, 385) > Kıpç. maŋa (KTS2, 177), meŋ (KTS2, 180) > Çağ. meŋ/miŋ (ÇTS, 735; ÇTS, 762) > Kkp. meŋ (KTS4, 391) “tendeki koyu leke”.

Kök. biŋ (BK, G.1); ET. biŋ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. mıŋ/ming (EUTS, 130 > Krh. miŋ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hrzs. miŋ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miŋ, min (KTS2, 184) > Çağ. miŋ (ÇTS, 762) > Kkp. mıŋ (KTS4, 394) “bin, 1000”.

Kök. buŋ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buŋ baŋa b(u)nta ärmiş öldüm (E, 10); buŋusuz ulga(t)ım. Buŋ bu ärmiş (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muŋ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Hrzs. muŋ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > Kıpç. muŋ (KTS2, 187) > Çağ. muŋ (ÇTS, 778) > Kkp. muŋ (KTS4, 404) “dert, sıkıntı”.

/ŋ/ geniz sesinin kelime içinde yer alarak genizsileştirici etkisiyle ve gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürdüğü kelime örneklerine şu örnekler verilebilir:

Kök. beŋgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäŋgi/mäŋgü (EUTS, 129) > Krh. meŋgü/me/äŋgü /mäŋgü (DLT, C. I, 44-18; RKT 38/15b3; KTS1, 534) > Hrzs. meŋ/meŋgü, meŋi (NF, 177/7; HŞ 166; MM, 341/3; HATS, 385) > Kıpç. meŋgü/menü/meni /miŋi (KTS2, 181; KTS2, 184) > Kkp. mäŋgi (KTS4, 388) “bengü, ebedi”.

Çağatay Türkçesinde “meŋiz” kelimesinden “meŋze-” fiili türetilmiştir. Aynı fiil Karakalpak Türkçesinde de görülmektedir.

Çağ.meñze-/mèñze-/miñize- (ÇTS, 739; ÇTS, 763) > Kkp. meñze (KTS4, 390) “benze-”.

2.4.3.7.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz içinde yer alan /y/ ve /l/ akıcı sesinin akıcılaştırıcı etkisi ve gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ sesini akıcılaştırması sonucu Karakalpak Türkçesinde görülen b>m ses değişimleri şu şekildedir:

Krh. ban- (DLT, C. II, 27-14) > Hrz. man- (NF, 301/4; ME, 141/4; HATS, 376) > Kıpç. man- (KTS2, 177) > Çağ. man- (ÇTS, 716) > Kkp. mal- (KTS4, 379) “ban-”.

Kök. bağdaş (KB, 4114) > Hrz. bağdaş (HATS, 72) > Kıpç. bağdaş (KTS2, 21) > Çağ. bağdaş (ÇTS, 91) > Kkp. maldas (KTS4, 379) “bağdaş”.

*böl (KBS, 101) > Çağ. mol (ÇTS, 767) > Kkp. mol (KTS4, 400) “bol”.

ET. *b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS, 131) > Krh. meñe (KB, 6012; KTS1, 534) > Kıpç. mey/meyin/meyni (KTS2, 183) > Çağ. miye/meyin/meynen (ÇTS, 767; ÇTS, 754) > Kkp. miy (KTS4, 398) “beyin”.

E. Uyg. boyun (EUTS, 49) > Krh. boyun (DLT, C. II, 218-26; KB, 4913) > Hrz. boyun (HATS, 108) > Kıpç. boyun (KTS2, 35) > Çağ. moyun (ÇTS, 768) > Kkp. moyın (KTS4, 402) “boyun”.

?ET. *buñuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > Krh. münüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hrz. moynuz/muynuz/münüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/muñuz/muynuz/münüz/müz (KTS2, 189; KTS2, 188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) > Kkp. müyiz (KTS4, 408) “boynuz”.

2.4.3.7.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz içinde yer alan /r/ sürekli sesinin süreklileştirici etkisi ve gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ sesini akıcılaştırması sonucu Karakalpak Türkçesinde “burun” kelimesi “murın” şeklinde görülmektedir.

E.Uyg. burun (EUTS, 54) > Krh. burun (DLT, C. I, 398-18) > Hrz. burun (HATS, 113) > Çağ. burun (ÇTS, 175) > Kkp. murın (KTS4, 404) “burun”.

Söz sonunda yer alan /z/ sürekli sesi, tek heceli buz kelimesinin sonunda yer alarak gerileyici benzeşme yoluyla Karakalpak Türkçesinde /b/ süreksiz sesini /m/ sürekli sesine dönüştürmüştür.

Krh. buz (DLT, C. III, 123-1) > Hrz. buz (HATS, 115) > Kıpç. buz (KTS2, 39) > Çağ. muz (ÇTS, 787) > Kkp. muz (KTS, 406) “buz”.

“maşak” kelimesinin içinde yer alan /ş/ sürekli sesi kelime başında bulunan /b/ süreksiz sesini süreklileştirmiştir.

Krh. başak (DLT, C. III, 265-24) > Kkp. maşak (KTS4, 382) “başak”.

2.4.3.7.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

2.4.3.7.2.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz içinde yer alan /ŋ/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla söz başında yer alan /b/ ağız sesini genizsileştirmektedir. Karakalpak Türkçesinde görülen “öŋben ~ öŋmen” örneğinde bu kurala bağlı olarak nöbetleşe kullanım tespit edilmiştir.

öŋben (KTS4, 441) ~ öŋmen (KTS4, 441) “göğüs, döş; gövde, vücut.”

2.4.3.7.2.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kelime sonunda görülen /y/ akıcı sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime içinde bulunan /b/ sesini akıcılaştırması sonucu Karakalpak Türkçesinde “nobay ~ nomay” nöbetleşe kullanımı ortaya çıkmıştır.

nobay (KTS4, 419) ~ nomay (KTS4, 419) “çok, bol miktarı fazla”

2.4.3.7.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.3.8. Kazak Türkçesi

Kuzeybatı (Kıpçak) grubu içerisinde en fazla b>m ses değişiminin görüldüğü lehçelerden biri Kazak Türkçesidir. Kazak Türkçesinde yirmi kelimede b>m ses değişimi tespit edilmiştir. Bu ses değişimlerinin tamamı kelime başındadır.

2.4.3.8.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Kazak Türkçesinde Yirmi kelimede, kelime başında tespit edilen b->m- ses değişimleri genizsileşme, akıcılaşma ve süreklileştirme başlıkları altında incelenecektir.

2.4.3.8.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kazak Türkçesinde “men”, “min-”, “monşaq” ve “munşa” kelimelrine söz içerisinde yer alan /n/ geniz sesi, gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73, RKT, 28/22b2; KTS1, 533) > Hr. mèn, min (NF, 7/15; MN,2/6; HATS,384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761) > Kzk. men (KTTTS, 345) “ben”.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hr. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Çağ. min-/mün- (ÇTS, 762; ÇTS, 797) > Kzk. min- (KTTTS, 361) “bin-”.

ET. *boñçuk > E. Uyg. monçuk/munçuğ/munçuk (EUTS, 131/132) > Krh. monçuk (DLT, C. I, 475-6; KTS1, 543) > Hr. monçuk/moncuk (ME, 86/8; NF, 414/11; HATS, 396) > Kıpç. munçaq, muñçuk (KTS2, 188) > Çağ. mıncağ/mıncaq/mınçaq (ÇTS, 756) > Kzk. monşaq (KTTTS, 351) “boncuk”.

Kök. bunça (KT, K.9; KT, D.10; KT, D.14; KT, D.30; KT, D.4; KT, G.4; BK, G.10; BK, D.12; BK, D.33) > E. Uyg. munça (EUTS, 132) > Hr. munça (MM, 45/3; HŞ, 534; HATS, 405) > Kıpç. munça (KTS2, 188) > Çağ. munca/munça (ÇTS, 779) > Kzk. munşa (KTTTS, 355) “bunca”.

Söz içerisinde bulunan /ñ/ geniz sesi, genizselleştirici etkisiyle ve gerileyici benzeşme yoluyla Kazak Türkçesinde “meñ”, “mäñgi”, “mıñ” ve “muñ” kelimelerinde önceki dönem Türk yazı dillerinde bulunan /b/ ağız sesini /m/ geniz sesine dönüştürmüştür.

OT. beŋ (xı. yy.) (KBS, 78) > Hrız. meŋ/min (KE 76/4; İML 140; HATS, 385) > Kıpç. maŋa (KTS2, 177), meŋ (KTS2, 180) > Çağ. mēŋ/min (ÇTS, 735; ÇTS, 762) > Kzk. meŋ (KTTTS, 345) “tende koyu renkte leke ya da kabartı”.

Kök. beŋgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäŋgi/mäŋgü (EUTS, 129) > Krh. mengü/me/ängü /mäŋgölüg (DLT, C. I, 44-18; RKT 38/15b3; KTS1, 534) > Hrız. meŋ/mengü, meŋi (NF, 177/7; HŞ 166; MM, 341/3; HATS, 385) > Kıpç. meŋgü/menü/meni /miŋi (KTS2, 181; KTS2, 184) > Kzk. mäŋgi (KTTTS, 341) “ebedi”.

Kök. biŋ (BK,G.1); ET. bıŋ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. ming/ming (EUTS, 130 > Krh. miŋ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hrız. miŋ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miŋ, min (KTS2, 184) > Çağ. miŋ (ÇTS, 762) > Kzk. mıŋ (KTTTS, 360) “bin, 1000”.

Kök. buŋ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buŋ baŋa b (u)nta ärmiş öldüm (E, 10); buŋusuz ulga (t)ım. Buŋ bu ärmiş (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muŋ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Hrız. muŋ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > Kıpç. muŋ (KTS2, 187) > Çağ. muŋ (ÇTS, 778) > Kzk. muŋ (KTTTS, 355) “dert, sıkıntı”

2.4.3.8.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değışimleri

“mal-”, “malay”ve “mol” sözlerinde yer alan / l/ akıcı sesi gerileyici benzeşme yoluyla ve dilde en az çaba yasasının etkisiyle kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırmıştır. /y/ akıcı sesi “bağram” kelimesinin Karahanlı Türkçesinde kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini gerileyici benzeşme yoluyla akıcılaştırarak /m/ akıcı sesine dönüştürerek Kazak Türkçesinde “meyram” şeklinde bir kullanım oluşturmuştur.

Krh. ban- (DLT, C. II, 27-14) > Hrız. man- (NF, 301/4; ME, 141/4; HATS, 376) > Kıpç. man- (KTS2,177) > Çağ. man- (ÇTS, 716) > Kzk. mal- (KTTTS, 333) “ban-”.

Krh. bala (DLT, C. III, 232-22) > Çağ. bala (ÇTS, 98) > Kzk. malay (KTTTS, 333) “çocuk, yavru”.

Krh. bađram (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 211) > Kzk. meyram (KS, 559) “bayram”.

*böl (KBS, 101) > Çağ. mol (ÇTS, 767) > Kzk. mol (KTTTS, 350) “bol”.

Söz içinde veya söz sonunda yer alan /y/ akıcı sesinin kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırdığı örnekler Kazak Türkçesinde “mıy”, “miyıq”, “moyın” ve “müyiz” kelimelerinde görülür. Bu akıcılaştırma, gerileyici benzeşme sonucudur.

ET. *b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS,131) > Krh. meje (KB, 6012; KTS1, 534) > Kıpç. mey/meyin/meyni (KTS2, 183) > Çağ. miye/meyin/meynen (ÇTS, 767; ÇTS, 754) > Kzk. mıy (KBS, 82) “beyin”.

Krh. bıdık (DLT, C. II, 171-6) > Hr. mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) > Kıpç. mıyık (KTS2, 183) > Çağ. mıyığ (ÇTS, 757) > Kzk. miyıq (KBS, 87) “bıyık”.

E. Uyg. boyun (EUTS, 49) > Krh. boyun (DLT, C. II, 218-26; KB, 4913) > Hr. boyun (HATS, 108) > Kıpç. boyun (KTS2, 35) > Çağ. moyun (ÇTS, 768) > Kzk. moyun (KTTTS, 350) “boyun”.

?ET. *buñuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > OT. Krh. münüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hr. moynuz/muynuz/münüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/muñuz/muynuz/münüz/müz (KTS2, 189; KTS2, 188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) > Çağ. moñuz/münüz (ÇTS,768; ÇTS, 800) > Kzk. müyiz (KTTTS, 357) “boynuz”.

Kelime içinde bulunan /r/ akıcı sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırmıştır.

E.Uyg. burun (EUTS, 54) > Krh. burun (DLT, C. I, 398-18) > Hr. burun (HATS, 113) > Çağ. burun (ÇTS, 175) > Kıpç. murun/murdu (KS, 575; KS, 576) > Kzk. murın (KTTTS, 359) “burun”.

2.4.3.8.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kazak Türkçesinde “maldas”, “masaq” ve “mısıq” kelimelerinin içerisinde yer alan /s/ sürekli sesi, kelime başında bulunan /b/ süreksiz sesini süreklileştirerek /m/ sesine dönüştürmüştür.

Krh. bağdaş (KB, 4114) > Hr. bağdaş (HATS, 72) > Kıpç. bağdaş (KTS2, 21) > Çağ. bağdaş (ÇTS, 91) > Kzk. maldas (KTTTS, 333) “bağdaş”.

Krh. başağ (DLT, C. III, 265-24) > Kzk. masaq (KTTTS, 337) “başağ”.

Çağ. bişik (ÇTS, 155) ~ Çağ. mışık/möşük/ (ÇTS, 757; ÇTS, 768) > Kzk. mısıq (KTTTS, 361) “kedi”.

“muz” kelimesinde söz sonunda bulunan /z/ sürekli sesi kelime başı /b/ süresiz sesini süreklileştirmiştir. Bu ses değişimi, gerileyici benzeşme sonucudur.

Krh. buz (DLT, C. III, 123-1) > Hr. buz (HATS, 115) > Kıpç. buz (KTS2, 39) > Çağ. muz (ÇTS, 787) > Kzk. muz (KTTTS, 353) “buz”.

2.4.3.8.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.3.8.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.3.9. Nogay Türkçesi

Kuzeybatı (Kıpçak) grubu lehçeleri içerisinde bulunan Nogay Türkçesinde yer alan b>m ses değişimlerinin tümü kelime başında tespit edilmiştir. Nogay Türkçesinde b->m- ses değişimine on kelime örnek teşkil etmektedir.

2.4.3.9.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Nogay Türkçesinde söz başında görülen b->m- ses değişimleri genizsileşme, akıcılaşma ve süreklileştirme kaynaklıdır.

2.4.3.9.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Değişimler

Söz sonunda yer alan /n/ geniz sesi, Nogay Türkçesinde gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan kelime başı /b/ ağız sesini “men”, “min” (dert, sıkıntı) ve “min” kelimelerinde genizsileştirmiştir.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, CI, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1, 533) > Hr. mèn, min (NF, 7/15; MN, 2/6; HATS, 384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761) > Nog. men/maga (NOS, 221) “ben”.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hrzs. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Çağ. min-/mün- (ÇTS, 762; ÇTS, 797) > Nog. min- (NOS, 223) “bin-”.

minek (NOS, 224) “binek”.

Kök. buñ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buñ baña b (u)nta ärmiş öldüm (E, 10); buñusuz ulga (t)ım. Buñ bu ärmiş (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muñ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Hrzs. muñ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > Kıpç. muñ (KTS2, 187) > Çağ. muñ (ÇTS, 778) > Nog. min (NOS, 223) “dert, sıkıntı”.

2.4.3.9.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kelime içinde veya sonunda bulunan /l/ akıcı sesi, kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini Nogay Türkçesinde “malay” ve “mal-” kelimelerinde akıcılaştırarak /m/ sesine dönüştürmüştür.

bala (DLT, C. III, 232-22) > bala (ÇTS, 98) > malay (NOS, 213) “yavru, çocuk”.

Krh. ban- (DLT, CII, 27-14) > Hrzs. man- (NF, 301/4; ME, 141/4; HATS, 376) > Kıpç. man- (KTS2,177) > Çağ. man- (ÇTS, 716) > Nog. mal- (NOS, 213) “ban-”.

*böl (KBS, 101) > Çağ. mol (ÇTS, 767) > Nog. mol (NOS, 225) “bol”.

“moyın”, “mıyık” ve “müyiz” kelimelerinde bulunan /y/ akıcı sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ sesini akıcılaştırarak /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür.

bıdık (DLT, CII, 171-6) > mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) > Kıpç. mıyık (KTS2, 183) > Nog. mıyık (NOS, 230) “bıyık”.

E. Uyg. boyun (EUTS, 49) > Krh. boyun (DLT, C. II, 218-26; KB, 4913) > Hrzs. boyun (HATS, 108) > Kıpç. boyun (KTS2, 35) > Çağ. moyun (ÇTS, 768) > Nog. moyın (NOS, 225) “boyun”.

?ET. *buñuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > OT. Krh. münüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hrzs. moynuz/muynuz/münüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/muñuz/muynuz/münüz/müz (KTS2, 189; KTS2, 188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) > Çağ. moñuz/münüz (ÇTS, 768; ÇTS, 800) > Nog. müyiz (NOS, 228) “boynuz”.

2.4.3.9.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kelime içinde yer alan /s/ sürekli sesinin etkisiyle ve gerileyici enzeşme yoluyla “mısık” kelimesinde kelime başı /b/ sesi süreklileşerek /m/ sesine dönüşmüştür.

“bişik “kedi” > Nog. mısık (NOS, 231) “kedi”.

2.4.3.9.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.3.9.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.4. Kuzeydoğu Türkçesi

Altay Türkçesi, Hakas Türkçesi ve Tuva Türkçesi Kuzeydoğu grubu lehçeleridir.

2.4.4.1. Hakas Türkçesi

2.4.4.1.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Hakas Türkçesinde kelime başında görülen b->m- ses değişimi sayısı diğer Kuzaydoğu lehçelerine göre daha azdır. Hakas Türkçesinde altı kelimedede b->m- ses değişimi tespit edilmiştir.

2.4.4.1.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Değişimler

Kuzeydoğu lehçelerinden Hakas Türkçesinde kelimedede bulunan /n/ geniz sesinin gerileyici benzeşme yoluyla ve dilde en az çaba yasasının etkisiyle kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirdiği örnekler şu şekildedir:

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB 389/3186; AH, 26; AH, 266; TIEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1, 533) > Hr. mèn, min (NF, 7/15; MN, 2/6; HATS, 384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761) > Hks. min (TLGH, 1092) “ben kişi zamiri”.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hr. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Çağ. min-/mün- (ÇTS, 762; ÇTS, 797) > Hks. mün- (TLGH, 1092) “bin-”.

Kök. bunça (KT, K.9; KT, D.10; KT, D.14; KT, D.30; KT, D.4; KT, G.4; BK, G.10; BK, D.12; BK, D.33) > E. Uyg. munça (EUTS, 132) > Hr. munça (MM, 45/3; HŞ, 534; HATS, 405) > Kıpç. munça (KTS2, 188) > Çağ. munca/munça (ÇTS, 779) > Hks. mınca (TLGH, 1092) “bunca”.

Kök. bunu (BK, K.15; BK, K.8; KT, G.10; KT, G.12) > E. Uyg. munı (EUTS, 133) > Hr. muñun/munı/munu (NF, 32/9; ME,68/8; HATS, 397) > Hks. munı (TLGH, 1092) “bunu”.

Hakas Türkçesinde g, ğ, ŋ sesleri kelime sonundayken, kelime ünlüyle başlayan bir ek alırsa, iki ünlü arasında kalan bu ünsüzler düşer ve kelimedeki ünlü uzaması görülür (TLGH, 1092). Hakas Türkçesinde “müüs” olarak görülen “buñuz” kelimesinin kökü buñ+uz olmalıdır. İki ünlü ses arasında kalan /ŋ/ sesi Hakas Türkçesinin ses hususiyetine uygun olarak düşmüştür. Ses, düşmeden önce kelime başı /b/ sesini genizsileştirmiştir.

?ET. *buñuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > OT. Krh. münğüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hr. moynuz/muynuz/münğüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/muñuz/muynuz/münğüz/müz (KTS2, 189; KTS2, 188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) > Çağ. moñuz/münğüz (ÇTS,768; ÇTS, 800) > Hks. müüs (HTS, 310) “boynuz”.

2.4.4.1.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz içinde yer alan /y/ akıcı sesinin kelime başında bulunan /b/ sesini gerileyici benzeşme yoluyla akıcılaştırdığı örnekler Hakas Türkçesinde şu şekildedir:

E. Uyg. boyun (EUTS, 49) > Krh. boyun (DLT, C. II, 218-26; KB, 4913) > Hrz. boyun (HATS, 108) > Kıpç. boyun (KTS2, 35) > Çağ. moyun (ÇTS, 768) > Hks. moyın (TLGH, 1092) “boyun”.

< ET. bay- ‘bayıltmak’ +ıl / may-ıl- (KBS, 71) > Hks. mayıl- (TLGH, 1092) “bayıl-”.

2.4.4.1.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır. Halk dilinde söz içinde /b/ ve /m/ seslerinin birbirlerinin yerine nöbetleşe kullanıldığı münferit örnekler mevcuttur ancak Hakas yazı dilinde görülmediğinden incelememizde yer almamaktadır.

2.4.4.1.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.4.2. Altay Türkçesi

Altay Türkçesi Kuzeydoğu lehçelerinin içinde yer alıp Altay Türkçesinde yirmi bir kelimede b>m ses değişimi tespit edilmiştir. Bu kelimelerden beş tanesinde söz içi b>m ses değişimi görülmüştür.

2.4.4.2.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Altay Türkçesinde on altı kelimede söz başında b->m- ses değişimi görülmüştür.

2.4.4.2.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Altay Türkçesi içerisinde bulunan “men”, “min-”, “mün” ve “meçin” kelimelerinde söz sonunda bulunan /n/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir. Dilde en az çaba yasası, bu değişim üzerinde etkilidir.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meḡ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1, 533) > Hrzs. mèn, min (NF, 7/15; MN, 2/6; HATS, 384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761) > Alt. men (ATS2, 133) “ben”.

Kök. bin- (KT, K.2; KT, K.3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hrzs. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > Çağ. min-/mün- (ÇTS, 762; ÇTS, 797) > Alt. min- (ATS2, 135) “bin-”.

mindir- (ATS2, 135) “bindir”.

minit (ATS2, 135) “binek”.

Kök. biçin (KT, KD.) > E. Uyg. biçin (EUTS, 41) > Krh. biçin (DLT, C. I, 346-10) > Hrzs. biçin (HATS, 95) > Çağ. miçin (ÇTS, 757) > Alt. meçin (ATS2, 133) “maymun”.

Kök. bün (DLT, C. I, 31-18) > Hrzs. mün (İML,165; HATS, 416) > Kıpç. mun, müyin (KTS2, 187; KTS2, 195) > Alt. mün (ATS2, 136) “çorba”.

“bu” kelimesine getirilen /+n/ ekinin genizsileştirici etkisiyle ve gerileyici benzeşme yoluyla “mınça” kelimesinin Orhun Türkçesinde görülen kelime başı /b/ ağız sesi genizsileşerek /m/ sesine dönüşmüştür.

Kök. bunça (KT, K.9; KT, D.10; KT, D.14; KT, D.30; KT, D.4; KT, G.4; BK, G.10; BK, D.12; BK, D.33) > E. Uyg. munça (EUTS, 132) > Hrzs. munça (MM, 45/3; HŞ, 534; HATS, 405) > Kıpç. munça (KTS2, 188) > Çağ. munca/munça (ÇTS, 779) > Alt. mınça (ATS2, 134) “bunca”.

“meḡ”, “mönkü”, “muḡ” (1000) ve “muḡ” (dert, sıkıntı) sözlerinde bulunan /ḡ/ sesi gerileyici benzeşme yoluyla geçmiş Türk yazı dillerinde kelime başında görülen /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir.

OT. beŋ (xı. yy.) (KBS, 78) > Hrız. meŋ/min (KE 76/4; İML 140; HATS, 385) > Kıpç. maŋa (KTS2, 177), meŋ (KTS2, 180) > Çağ. mēŋ/min (ÇTS, 735; ÇTS, 762) > Alt. meŋ (ATS2, 133) “tendeki koyu renk leke”.

Kök. beŋgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäŋgi/mäŋgü (EUTS, 129) > Krh. mengü/me/ängü /mäŋgölüg (DLT, C. I, 44-18; RKT 38/15b3; KTS1, 534) > Hrız. meŋ/mengü, meŋi (NF, 177/7; HŞ 166; MM, 341/3; HATS, 385) > Kıpç. meŋgü/menü/meni /miŋi (KTS2, 181; KTS2, 184) > Alt. möŋkü (ATS2, 136) “ebedi”.

möŋkölük (ATS2, 136) “bengölük”.

Kök. biŋ (BK,G.1); ET. biŋ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. ming/ming (EUTS, 130 > Krh. miŋ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hrız. miŋ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miŋ, min (KTS2, 184) > Çağ. miŋ (ÇTS, 762) > Alt. muŋ (ATS2, 136) “bin, 1000”.

buŋ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); buŋ baŋa b (u)nta ärmiş öldüm (E, 10); buŋusuz ulga (t)ım. Buŋ bu ärmiş (B, 7) > mung (EUTS, 132) > muŋ (DLT, CI, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > muŋ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > muŋ (KTS2, 187) > muŋ (ÇTS, 778) > muŋ (ATS2, 136) “dert, sıkıntı”.

Altay Türkçesinin ünlüler ile ilgili ses hususiyetleri şunlardır:

1. Eski Türkçedeki ege, eye (<ede), eŋe ses grupları Altay Türkçesinde /ee/ fonemine döner (Güner Dilek, 2012: 1016).
2. Eski Türkçedeki öŋü ses grubu Altay Türkçesinde /öö/ fonemine, üŋü ses grubu ise /üü/ fonemine döner: müüs < müŋüz “boynuz” (Güner Dilek, 2012: 1016).

Altay Türkçesinde “mee” kelimesi, Altay Türkçesinin ünlülerle ilgili ses hususiyetleri dikkate alındığında “meŋe” şeklinden “mee” şekline dönüşmüştür. Kelimenin önceki şekli göz önüne alındığında söz içinde bulunan /ŋ/ sesi kelime başı /b/ sesini genizsileştirmiştir. Bu genizsileşme, gerileyici benzeşme yoluyla gerçekleşmiştir.

ET. *b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS,131) > Krh. meŋe (KB, 6012; KTS1, 534) > Kıpç. mey/ meyin/ meyni (KTS2, 183) > Çağ. miye/meyin/meynen (ÇTS, 767; ÇTS, 754) > Alt. mee (ATS2, 133) “beyin”.

Altay Türkçesinin ses hususiyetlerinden ötürü “müñüz” kelimesi “müüs” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin önceki şeklinde var olan /ŋ/ geniz sesi kelimenin önceki dönemlerinde var olan kelime başı /b/ sesini genizsileştirmiştir.

?ET. *buñuz > E. Uyg. mingiz/müñüz/müyüz (EUTS, 130) > OT. Krh. müñüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hrzs. moynuz/muynuz/müñüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/muñuz/muynuz/müñüz/müz (KTS2, 189; KTS2, 188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) > Çağ. moñuz/müñüz (ÇTS, 768; ÇTS, 800) > Alt. müüs (ATS2, 136) “boynuz”.

2.4.4.2.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

“malta” kelimesinin içinde yer alan /l/ akıcı sesi kelimenin önceki yazı dillerinde görülen kelime başı /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırmıştır.

ET. *baldu~ baltu (KBS, 61) > Alt. malta (ATS2, 132) “balta”.

“mıyık” ve “moyın” sözlerinin içinde yer alan /n/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelimelerin önceki dönemlerde kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırmıştır.

Krh. bıdık (DLT, C. II, 171-6) > Hrzs. mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) > Kıpç. mıyık (KTS2, 183) > Çağ. mıyığ (ÇTS, 757) > Alt. mıyık (ATS2, 134) “bıyık”.

E. Uyg. boyun (EUTS, 49) > Krh. boyun (DLT, C. II, 218-26; KB, 4913) > Hrzs. boyun (HATS, 108) > Kıpç. boyun (KTS2, 35) > Çağ. moyun (ÇTS, 768) > Alt. moyın (ATS2, 135) “boyun”.

2.4.4.2.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz içinde veya söz sonunda görülen j, s, z sürekli seslerinin /b/ süreksiz sesini, /m/ sürekli sesine gerileyici benzeşme yoluyla dilde en az çaba yasasına göre değiştirdiği ses değişimi Altay Türkçesinde şu örneklerde görülmektedir:

Krh. başak (DLT, C. III, 265-24) > Alt. majak (ATS2, 132) “başak”.

Krh. buz (DLT, C. III, 123-1) > Hrzs. buz (HATS, 115) > Kıpç. buz (KTS2, 39) > Çağ. muz (ÇTS, 787) > Alt. mus (ATS2, 136) “buz”.

2.4.4.2.1.4. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri

“bu” kelimesinin başında yer alan /b/ sesinin terk edilerek /m/ sesinin kullanılması dilde en az çaba yasasının bir gereği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kök. bu (KT, G.1; KT, G.10; KT, G.13; KT, G.2; KT, G.4) > E. Uyg. bu (EUTS, 51) > Krh. bu (DLT, C. I, 34-15; KB, 307) > Hrz. mu (NF, 45/5; MM, 104/2; HŞ, 2752; MN, 14/8; ME, 4/8; HATS, 396) > Kıpç. mu (KTS2, 185) > Çağ. mu (ÇTS, 768) > Alt. mı (ATS2, 134) “bu”.

2.4.4.2.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Altay Türkçesinde beş kelime söz içinde görülen b>m ses değişimine örnek teşkil etmektedir.

2.4.4.2.2.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Değişimler

“çımın” ve “çolmon” kelimelerinin söz sonunda bulunan /n/ geniz sesi gerileyici benzeşme yoluyla söz içinde bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir.

çıbun (KB, 5215) > çımın (ATS2, 73) “sinek”.

çoban ~ *çulpan (KBS, 177) > çolmon (ATS2, 76) “çoban, çoban yıldızı”.

Kelimenin Türkçe olup olmadığı konusunda, niye Türklerin çoban~çulpan sözcüklerine itibar etmezler acaba! (Gülensoy, 2018: 177) açıklaması dikkat çekicidir.

2.4.4.2.2.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz içinde yer alan /l/ akıcı sesi “kalba” ve “külbüs” kelimelerinin içinde yer alan /b/ patlayıcı sesini akıcılaştırarak “kalma” ve “külmüs” şekilleriyle birlikte nöbetleşe bir kullanım ortaya çıkarmıştır.

kalba ~ kalma (ATS2, 94) “kuş kirazı”.

külbüs ~ külmüs (ATS2, 128) “keçi yavrusunun dişisi; erkek karaca”.

2.4.4.2.2.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

“emeş” kelimesinde söz sonunda görülen /ş/ sürekli sesi /b/ süreksiz sesini, /m/ sürekli sesine gerileyici benzeşme yoluyla dönüştürmüştür.

ebeş (ATS2, 79) > emeş (ATS2, 82) “az çok az”.

2.4.4.2.2.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.4.3. Tuva Türkçesi

Tuva Türkçesi, Kuzeydoğu grubu lehçelerindendir. Tuva Türkçesinde yer alan on iki kelimede, kelime başı b->m- ses değişimi tespit edilmiştir.

2.4.4.3.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Tuva Türkçesinde tespit edilen b->m- ses değişimlerinin tamamı kelime başında görülmüştür.

2.4.4.3.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Tuva Türkçesinde “men” ve “mün” kelimelerinde, söz sonunda görülen /n/ geniz sesi, kelime başında bulunan /b/ ağız sesini gerileyici benzeşme yoluyla /m/ geniz sesine dönüştürmüştür.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meṅ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1 533) > Hrz. mèn, min (NF, 7/15; MN, 2/6; HATS, 384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761)> Tuv. men (TTS, 76) “ben”.

Krh. bün (DLT, CI, 31-18) > Hrz. mün (İML,165; HATS, 416) > Tuv. mün (TTS, 79) “çorba”.

“bilig” “bilgi” kelimesi dönüşlülük eki –n ünsüzünü alınca gerileyici ünsüz benzeşmesi yoluyla kelimenin başındaki b- ünsüzü m-’ye dönüşür. Bu sırada kelime kökünde –l-> -n- benzeşmesi de olur: bil-in > minnir “bilinmek” (Arıkoğlu, 2012: 1162).

Söz içinde veya söz sonunda bulunan /ŋ/ sesi, genizsileştirici etkisiyle ve gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında yer alan /b/ patlayıcı sesini genizsileştirerek /m/ geniz sesine dönüştürmektedir. Tuva Türkçesinde görülen örnekleri şu şekildedir:

OT. beŋ (xı. yy.) (KBS, 78) > Hrз. meŋ/min (KE 76/4; İML 140; HATS, 385) > Kıpç. maŋa (KTS2, 177), meŋ (KTS2, 180) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 735; ÇTS, 762) > Tuv. meŋ (TTS, 77) “tende koyu renk leke ya da kabartı”.

Kök. beŋgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäŋgi/mäŋgü (EUTS, 129) > Krh. mengü/me/ängü /mäŋgölüg (DLT, C. I, 44-18; RKT 38/15b3; KTS1, 534) > Hrз. meŋ/mengü, meŋi (NF, 177/7; HŞ 166; MM, 341/3; HATS, 385) > Kıpç. meŋgü/menü/meni /miŋi (KTS2, 181; KTS2, 184) > Tuv. meŋgi/möŋsge (TTS, 77; TTS, 78) “ebedi”.

Kök. biŋ (BK, G.1); biŋ (TY, B.7; MÇ, D.9) > E. Uyg. ming/ming (EUTS, 130) > Krh. miŋ (DLT, C. III, 14-1; KB, 109; AH, 359; KTS1, 540) > Hrз. miŋ (NF, 37/3; HŞ, 152; MN, 8/14; HATS, 394) > Kıpç. miŋ, min (KTS2, 184) > Tuv. muŋ (TTS, 78) “bin, 1000”.

ET. *boŋçuk > E. Uyg. moŋçuk/muŋçuğ/muŋçuk (EUTS, 131/132) > Krh. moŋçuk (DLT, C. I, 475-6; KTS1, 543) > Hrз. moŋçuk/moncuk (ME, 86/8; NF, 414/11; HATS, 396) > Kıpç. muŋçak, muŋçuk (KTS2, 188) > Tuv. moŋçuk (TTS, 78) “boncuk”.

Kök. buŋ (KT, G.3; KT, G.8; BK, K.6); ET. buŋ baŋa b (u)nta ärmiş öldüm (E, 10); buŋusuz ulga (t)ım. Buŋ bu ärmiş (B, 7) > E. Uyg. mung (EUTS, 132) > Krh. muŋ (DLT, C. I, 425-18; KB, 1302; AH, 30; KTS1, 544) > Hrз. muŋ (MM, 326/3; HŞ, 2579; HATS, 405) > Kıpç. muŋ (KTS2, 187) > Çağ. muŋ (ÇTS, 778) > Tuv. Muŋ (TTS, 79) “dert, sıkıntı”.

2.4.4.3.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

“moyun” ve “mıyıs” kelimeleri içinde görülen /y/ akıcı sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ sesini genizsileştirmiştir.

E. Uyg. boyun (EUTS, 49) > Krh. boyun (DLT, C. II, 218-26; KB, 4913) > Hrз. boyun (HATS, 108) > Kıpç. boyun (KTS2, 35) > Çağ. moyun (ÇTS, 768) > Tuv. moyun (TTS, 78) “boyun”.

?ET. *buŋuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > OT. Krh. müŋüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hrз. moynuz/muynuz/müŋüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/muŋuz/muynuz/müŋüz/müz (KTS2, 189; KTS2,

188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) > Çağ. moñuz/müñüz (ÇTS,768; ÇTS, 800) > Tuv. mıyıs (TTS, 77) “boynuz”.

Tuva Türkçesinde, -l-, -r-, -g-, -ŋ- ünsüzleri iki ünlü arasında kaldıklarında bazen düşer (Arıkoğlu, 2012: 1163). Altay Türkçesinde örneklediği gibi Tuva Türkçesinde de “beyin” anlamına gelen “mee” kelimesinin içerisinde bulunan /ŋ/ geniz sesi düşmüştür. Ancak, ünsüz düşmesi gerçekleşmeden önce kelime başında bulunan /b/ sesini genizsileştirmiştir.

ET. *b (~m) e (~i) yi (KBS, 82) ~ E. Uyg. miyi (EUTS,131) > Krh. meñe (KB, 6012; KTS1, 534) > Kıpç. mey/meyin/meyni (KTS2, 183) > Çağ. miye/meyin/meynen (ÇTS, 767; ÇTS, 754) > Tuv. mee (TTS, 76) “beyin”.

2.4.4.3.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Söz içinde görülen /j/ sürekli sesinin “majak” kelimesinde kelime başında bulunan /b/ süresiz sesini gerileyici benzeşme yoluyla süreklileştirdiği görülmektedir.

Krh. başak (DLT, C. III, 265-24) > Tuv. majak (TTS, 75) “başak”.

2.4.4.3.1.4. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri

Türk yazı dillerinde “maymun” anlamında kullanılan “biçin” kelimesi Tuva Türkçesinde “meçi” olarak kullanılmaktadır. Tuva Türkçesinde kelime sonunda yer alan /n/ sesi düşmüştür ve kelimenin başında bulunan /b/ sesini genizsileştirmiştir.

biçin (KT, KD.) > biçin (EUTS, 41) > biçin (DLT, CI, 346-10) > biçin (HATS, 95) > miçin (ÇTS, 757) > meçi (TTS, 76) “maymun”.

2.4.4.3.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.4.3.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.5. Uzak Lehçeler

Türk dilinin uzak lehçelerini Saha (Yakut) Türkçesi ve Çuvaş Türkçesi oluşturmaktadır.

2.4.5.1. Saha (Yakut) Türkçesi

Uzak lehçelerden Saha (Yakut) Türkçesinde /b/ ağız, patlayıcı sesinin /m/ geniz, akıcı sesine dönüştüğü altı kelime mevcuttur.

2.4.5.1.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Saha (Yakut) Türkçesinde söz başında altı kelimede görülen kelime başı b->m- ses değişiminin nedenleri üç başlık altında incelenecektir.

2.4.5.1.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Çağdaş Türk lehçelerinde, uzak lehçeler grubuna giren Saha (Yakut) Türkçesinde kelime sonunda yer alan /n/ geniz sesi kelime başında bulunan /b/ sesini genizsileştirerek “ben” kişi zamirinin “min” şeklinde görülmesine neden olmuştur.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1, 533) > Hrz. mèn, min (NF, 7/15; MN, 2/6; HATS, 384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2, 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761)> Yak. min (TSS, 31) “ben”.

2.4.5.1.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

“boyun” anlamındaki “mooy” kelimesinde; kelime sonunda yer alan /y/ akıcı sesi, gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ patlayıcı sesini /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür.

E. Uyg. boyun (EUTS, 49) > Krh. boyun (DLT, C. II, 218-26; KB, 4913) > Hrz. boyun (HATS, 108) > Kıpç. boyun (KTS2, 35) > Çağ. moyun (ÇTS, 768) > Yak. mooy (TSS, 40) “boyun”.

Saha (Yakut) Türkçesinde “burun” anlamında kullanılan “murun” kelimesinin içerisinde yer alan /r/ akıcı sesi gerileyici benzeşme yoluyla kelime başında bulunan /b/ sesini akıcılaştırmıştır.

E. Uyg. burun (EUTS, 54) > Krh. burun (DLT, CI, 398-18) > Hrzs. burun (HATS, 113) > Çağ. burun (ÇTS, 175) > Yak. murun (TSS,43) “burun”.

2.4.5.1.1.3. Süreklileştirme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Saha (Yakut) Türkçesinde görülen “buz” anlamındaki “muus” kelimesinin ve “boynuz” anlamındaki “muos” kelimesinin sonunda yer alan /s/ sürekli sesi kelime başında yer alan /b/ sesini süreklileştirerek /m/ sürekli sesine dönüştürmüştür.

?ET. *buñuz > E. Uyg. mingiz/müngüz/müyüz (EUTS, 130) > OT. Krh. müñüz (DLT, C. III, 145-11; KTS1, 552) > Hrzs. moynuz/muynuz/müñüz (KE, 227/13; KE, 172/21; HATS, 411) > Kıpç. moynuz/muñuz/muynuz/müñüz/müz (KTS2, 189; KTS2, 188; KTS2, 192; KTS2, 195; KTS2, 185) > Çağ. moñuz/müñüz (ÇTS,768; ÇTS, 800) > Yak. muos (TSS,40) “boynuz”.

Krh. buz (DLT, C. III, 123-1) > Hrzs. buz (HATS, 115) > Kıpç. buz (KTS2, 39) > Çağ. muz (ÇTS, 787) > Yak. muus (TSS,44) “buz”.

2.4.5.1.1.4. Düzensiz Biçimde Görülen Ses Değişimleri

/m/ akıcı sesinin /b/ patlayıcı sesinden daha kolay teaffuz edilmesinden dolayı belirli bir sebep olmadan dilde en az çaba yasasına göre Saha (Yakut) Türkçesinde “mutuk” kelimesi kelime başında b->m- değişimine örnek olarak gösterilebilir.

“OT. butık būta-<* büt+ {+ık} ‘küçültme eki’ ” (KBS, 116) > mutuk (TSS, 42) “budak”.

2.4.5.1.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.5.1.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.5.2. Çuvaş Türkçesi

Çuvaş Türkçesinde sadece üç kelimedede görülen b>m ses değişiminin tamamı b>m- şeklindedir.

2.4.5.2.1. Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimleri

Çuvaş Türkçesinde görülen b->m- ses değişimleri, genizsileşme ve akıcılaşma yoluyla görülmektedir.

2.4.5.2.1.1. Genizsileşme Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

Kelime sonunda yer alan /n/ geniz sesi kelime başında bulunan /b/ ağız sesini genizsileştirmiştir. Gerileyici benzeşme yoluyla görülen bu değişim Çuvaş Türkçesinde “ben” kişi zamirinin “man” şekline dönüşmesiyle görülür.

Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meŋ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB, 389/3186; AH, 26; AH, 266; TİEM 73; RKT, 28/22b2; KTS1, 533) > Hrз. mèn, min (NF, 7/15; MN, 2/6; HATS, 384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2, 184) > Çağ. mèn/min (ÇTS, 736; ÇTS, 761)> Çuv. man (ÇTTT, 132) “ben”.

2.4.5.2.1.2. Akıcılaşma Yoluyla Görülen Ses Değişimleri

“mïyih” kelimesinde, kelime içinde bulunan /y/ sesi kelime başında bulunan /b/ sesini akıcılaştırarak /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür.

Krh. bıdık (DLT, C. II, 171-6) > Hrз. mıyık (KE, 230/4; HATS, 392) > Kıpç. mıyık (KTS2, 183) > Çağ. mıyığ (ÇTS, 757) > Çuv. mïyih (ÇTTT, 134) “bıyık”.

Kelime sonunda bulunan /y/ akıcı sesi, Çuvaş Türkçesinde “boyun” anlamındaki “mïy” kelimesinin kelime başındaki /b/ patlayıcı sesini kıcılaştırarak /m/ akıcı sesine dönüştürmüştür.

E. Uyg. boyun (EUTS, 49) > Krh. boyun (DLT, C. II, 218-26; KB, 4913) > Hrз. boyun (HATS, 108) > Kıpç. boyun (KTS2, 35) > Çağ. moyun (ÇTS, 768) > Çuv. mïy (ÇTTT, 134) “boyun”.

2.4.5.2.2. Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

2.4.5.2.3. Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimleri

Herhangi bir b>m ses değişimine rastlanmamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRK YAZI DİLLERİNDE GÖRÜLEN b>m SES DEĞİŞİMİNİ LEHÇE GRUPLARI İÇERİSİNDE KARŞILAŞTIRMALI GÖSTEREN TABLOLAR

Yapılan inceleme sonucunda Türk yazı dillerinde görülen b>m ses değişikliğinin bazı kelimelerde ortak olarak hemen hemen bütün yazı dillerinde görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçları görsel olarak karşılaştırmak ve yorumlamak adına aşağıdaki tablolar Türk yazı dillerinde görülen b>m ses değişiminin önce çağdaş Türk lehçelerinden önceki dönemi gösterecek şekilde; ardından ise günümüz çağdaş lehçelerinde olan ortak b>m ses değişimini karşılaştıracak şekilde hazırlanmıştır. Çağdaş Türk lehçeleri kendi içerisinde coğrafi yönler esas alınarak yapılan tasnife dayanan gruplandırmaya göre hazırlanmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinden önceki dönem ise tarihî sürecin takibinin kolay olması düşünülmektedir.

Tablolarda ve incelemenin genelinde de görüldüğü üzere kelime başındaki b->m- ses değişimi genel ve karakteristik bir ses değişimi olarak görülmektedir. Ancak söz içi b>m ses değişimi sadece Çağatay, Kıpçak, Kırğız, Kumuk, Kırım Tatar, Başkurt ve Altay Türkçelerinde sınırlı sayıda ve kendine has örnekler olarak görülmektedir. Bundan dolayı karşılaştırmalı b>m ses değişimi olarak hazırlanan tablolar kelime başı b->m- ses değişimini içermektedir.

3.1. Eski Türk Yazı Dillerinde b>m Ses Değişimi

Çağdaş Türk lehçelerinden önceki dönemde yer alan Türk yazı dillerinde ortak olarak görülen b-> m- ses değişimini gösteren tablo şu şekildedir;

Türkiye Türkçesi	Göktürk/ Köktürk Türkçesi	Eski Uygur Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	Harezmi- Altınordu Türkçesi	Kıpçak Türkçesi	Çağatay Türkçesi	Eski Anadolu Türkçe- si	Osmanlı Türkçesi
ban-	-	-	man-	man-	man-	man-	-	-
bana	maḡa	manga	maḡa, maḡar	-	maḡa	-	mana	-
ben	men	mīn mān māng	men mīn me/ ān meḡ	mēn, mīn	men mīn	mēn, mīn	men, mīn	-
ben (tendeki koyu leke veya kabartı)	-	-	meḡ	meḡ/miḡ	meḡ	mēḡ miḡ	-	-
bengü	bengü	māngī māngū māngū-lük	mengü melāngū māngū	meḡ mengü meḡi	mengü menü meni miḡi	-	mengü	-
beniz	-	māngiz	meḡiz	mēḡiz meniz	meniz meniz meyiz	meḡiz	-	-
benzet-	-	māngzāt-	meḡzeḡ-	meḡzet-	meḡzet- menzet-	mēḡzet-	-	-
beyin	-	miyi	mene	me(y)in mini	mey meyin meyni	miye, meyin meynen	-	-
bıyık	-	-	-	mıyık	mıyık	mıyığ	-	-
bın-	-	minmāk mūnmak	min- mūn-	min- mūn-	min-	min- mūn-	min-	-
bın (1000)	-	ming mīng	miḡ	miḡ	miḡ mīn	Miḡ	-	-
boncuk	-	monçuk munçuḡ munçuk	monçuk	monçuk, moncuḡ	munçaḡ munçuḡ	mıncaḡ mıncaḡ	-	-
boynuz	-	mīngiz mūngüz müyüz	mūḡüz	moynuz, muynuz mūḡüz	moynuz muḡuz muynuz mūñü müz	moḡuz mūḡüz	-	-
bön (Ahmak)	-	-	-	-	moḡ	mōḡ	-	-
bu	-	mu	-	mu	mu	mu	-	-
bun	-	mung	muḡ	muḡ	muḡ	muḡ	-	-
buna	-	mīna mūna	mūnu	muḡun, mūnı, mūnu	mūnı	mūnı	-	-
buna-	-	-	mūn-	mūn-	moḡa- mūn-	-	-	-
buz	-	muz	-	-	-	muz	-	-
çorba, çorba içmek (būn)	-	mūn mīn	mūnle- mūn	mūn	mūn müyin	-	-	-

3.2. Çağdaş Türk Yazı Dilleri b>m Ses Değişimi

İncelememizin bu bölümünde çağdaş Türk lehçeleri döneminde Türk yazı dillerinde ortak olarak görülen b-> m- ses değişimini gösteren tablolar lehçe gruplarına ayrılarak gösterilmiştir.

3.2.1. Güneybatı (Oğuz) Grubu

Çağdaş Türk lehçelerinden Güneybatı (Oğuz) grubunda yer alan yazı dillerinde ortak olarak görülen b->m- ses değişimlerini gösteren tablo aşağıda verilmiştir.

Türkiye Türkçesi	Gagavuz Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Türkmen Türkçesi
ben	-	men	men
ben (tendeki leke)	-	men	meŋ
bin (1000)	-	min	müŋ
bin-	-	min-	mün-
boncuk	-	minciŋ muncuŋ	monjuk

3.2.2. Güneydoğu (Karluk) Grubu

Çağdaş Türk lehçelerinden Güneydoğu (Karluk) grubunda yer alan yazı dillerinde ortak olarak görülen b->m- ses değişimlerini gösteren tablo şu şekildedir;

Türkiye Türkçesi	Yeni Uygur Türkçesi	Özbek Türkçesi
ben	men	man/men
bengü	meŋgü meŋgülkke	mangu
beyin	méye	miya
bıyık	miyiŋ	miyiŋ
bin (1000)	min	ming
bin-	min-	min-
boncuk	monçak	munchoq
bol	mol	mo'l
boru	mora	mo'ri
boynuz	müŋgüz müŋüz	muguz mugiz
bun	muŋ	mung muglilik
buz	muz	muz

3.2.3. Kuzeybatı (Kıpçak) Türkçesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kuzeybatı (Kıpçak) grubunda yer alan yazı dillerinde ortak olarak görülen b->m- ses değişimlerinin karşılaştırmalı tablosu aşağıdadır.

Türkiye Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Karaçay-Malkar Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Kumuk Türkçesi	Kazak Türkçesi	Nogay Türkçesi	Kazan-Tatar Türkçesi	Kırım-Tatar Türkçesi	Karakalpak Türkçesi
bağdaş	-	-	mandaş	-	maldas	-	-	-	maldas
ban-	man-	-	mal-	man-	mal-	mal-	man-	-	mal-
başak	-	-	maşak	maşaq	masaq	-	-	-	maşak
bayram	-	-	mayram	-	meyram	-	meyrem	-	-
ben	men, min	men	maa, men	men	men	men maga	men min	men	men
ben (tendeki koyu leke veya kabartı)	miŋ	-	-	-	meŋ	-	miŋ	-	meŋ
bengü	meŋgë	mingi	maŋgi	-	mäŋgi	-	meŋgë	-	mäŋgi
beyin	mëyë	mıyı	mee	miy	mıy	-	miy	miy	miy
bıyık	mıyık	mıyık	mıyık	mıyık	mıyık	mıyık	mıyık	mıyık	-
bin (1000)	mëŋ	ming	minğ	miŋ	mıŋ	-	mëŋ	-	mıŋ
bin-	mëŋ-	min-	min-	min-	min-	min-	mëñ-	min-	min-
bol	mol	mol	mol	mol	mol	mol	mul	mol	mol
boncuk	-	mınçak	monçok	minçaq	monşaq	-	-	-	-
boynuz	mögöz	müyüz	müyüz	müyüz	müyiz	müyiz	mögöz	-	müyiz
boyun	muyın	-	moyun	-	moyun	moyın	muyın	-	moyın
bun	moŋ miŋge	-	muŋg	muŋ	muŋ	min	moŋ	moŋ	muŋ
burıç (biber)	muriç	-	murç	-	-	-	muriç	-	-
burun	moron	-	murun murdu	-	murın	-	-	-	murın
buz	-	muz	muz	-	muz	-	-	-	muz

3.2.4. Kuzeydoğu Grubu

Çağdaş Türk lehçelerinden Kuzeydoğu grubunda yer alan yazı dillerinde ortak olarak görülen b->m- ses değişimlerini gösteren tablo aşağıda yer almıştır.

Türkiye Türkçesi	Altay Türkçesi	Tuva Türkçesi	Hakas Türkçesi
başak	majak	majak	-
ben	men	men	min
ben (tendeki koyu leke veya kabartı)	meŋ	meŋ	meŋ
Bengü	möŋkü	meŋgi, möŋge	möge
Beyin	mee	mee	mii
bin (1000)	muŋ	muŋ	muŋ
bin-	min-	munar-	mün-
boynuz	müüs	mıys	müüs
boyun	moyun	moyun	moyın
bu	mı	mı	mı
bun	muŋ	mungaral	muŋ, mönek
bün (çorba)	mün	mün	mün

3.2.5. Uzak Lehçeler

Uzak lehçeler grubunda yer alan yazı dillerinde ortak olarak görülen b->m- ses değişimlerinin karşılaştırmalı tablosu şu şekildedir;

Türkiye Türkçesi	Saha (Yakut) Türkçesi	Çuvaş Türkçesi
ben	min	man
boyun	mooy	mıy

3.2. Türk Yazı Dilleri Arasında b>m Ses Değişim Sayılarını Karşılaştırmalı Gösteren Tablo

Bu tabloda geçmişten günümüze bütün Türk yazı dillerinde karşılaşılan b>m ses değişim sayıları karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Ayrıca tabloda söz başında ve söz içinde yer alan b>m ses değişim sayıları ve toplam görülen b>m ses değişim sayıları da gösterilmektedir. b>m ses değişim sayılarının gösterildiği tabloda aynı kökten gelen kelimeler bir defa sayılmıştır.

Yapılan inceleme sonucunda söz sonunda herhangi bir ses değişimine rastlanmamıştır.

YAZI DİLİ	Söz Başında Görülen b>m Ses Değişimi	Söz İçinde Görülen b>m Ses Değişimi	Söz Sonunda Görülen b>m Ses Değişimi	Toplam Görülen b>m Ses Değişimi
Orhun Türkçesi	1	1	-	2
Eski Uygur Türkçesi	13	-	-	13
Karahanlı Türkçesi	15	-	-	15
Harezmi Türkçesi	14	-	-	14
Kıpçak Türkçesi	15	3	-	18
Eski Anadolu Türkçesi	3	-	-	3
Çağatay Türkçesi	22	2	-	24
Osmanlı Türkçesi	-	-	-	-
Gagavuz Türkçesi	-	-	-	-
Türkiye Türkçesi	-	-	-	-
Azerbaycan Türkçesi	5	-	-	5
Türkmen Türkçesi	11	-	-	11
Özbek Türkçesi	15	-	-	15
Yeni Uygur Türkçesi	12	-	-	12
Başkurt Türkçesi	18	1	-	19
Karaçay-Malkar Türkçesi	12	-	-	12
Karakalpak Türkçesi	16	2	-	18
Kırgız Türkçesi	24	3	-	27
Kumuk Türkçesi	12	1	-	13
Kazak Türkçesi	21	-	-	21
Kazan Tatar Türkçesi	15	-	-	15
Kırım Tatar Türkçesi	6	1	-	7
Nogay Türkçesi	10	-	-	10
Hakas Türkçesi	6	-	-	6
Altay Türkçesi	16	5	-	21
Tuva Türkçesi	13	-	-	13
Saha (Yakut) Türkçesi	6	-	-	6
Çuvaş Türkçesi	3	-	-	3

SONUÇ

Geçmişten günümüze Türk yazı dillerinde gerçekleşen b>m ses değişiminin incelendiği bu incelemede elde edilen sonuçlar maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

1. Takip edilebilen Türk yazı dili evresinin en eski belgelerine sahip olan Orhun Türkçesinde geçen “benğü”, “biñ” (1000), “bin-”, “boz”, “buñ” gibi kelimelerin /m/ sesiyle başlayan şekillerine ilerleyen dönemlerde Türk lehçelerinde oldukça sık rastlanmaktadır. Bu da bu kelimelerin temelinde /b/ sesi ile başladığını ancak zamanla dilde en az çaba yasasıyla akıcı bir ses olan /m/ sesine doğru bir tercih yapıldığını göstermektedir. Bunun dışında Orhun Türkçesinde “ben” kişi zamiri dışında yine /b/ sesi ile başlayan “biz” kişi zamirinin de /b/ şeklinde kullanıldığı görülmektedir.
2. Orhun Türkçesi döneminde iki (2) örnekte görülen b>m ses değişimi, Eski Uygur Türkçesinde on üç (13) örnekte görülmektedir. b>m ses değişimi örnekleri Eski Uygur Türkçesi dönemi ile birlikte Türk yazı dillerinde sayıca artmaya başlamıştır.
3. Orhun Türkçesi döneminde /b/ ağız, patlayıcı sesinin tercih edildiği kelimelerde Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren /b/ sesinin /m/ akıcı sesine doğru bir benzeşme gösterdiği tespit edilmiştir. Bu ses değişiminin nedeni incelemede açıklanan genizsileşme, akıcılaşıma, süreklileşme, benzeşme ve düzensiz biçimde görülen değişikliklerdir. Dilde en az çaba yasasının gerektirdiği bu dönüşüm ise gayet doğaldır.
4. Geçmişten günümüze Türk yazı dillerinde meydana gelen b>m ses değişimleri genellikle ben “kişi zamiri”, ben “tende bulunan leke veya kabartı”, bin “1000”, bin-, bun “dert, sıkıntı” gibi tek heceli kelimelerin ilk sesindeki /b/ sesinin değişiminde görülse de “benğü”, “boynuz”, “bıyık” gibi birden fazla heceye sahip kelimelerde de b>m ses değişimi tespit edilmiştir.
5. Geçmişten günümüze Türk yazı dillerinde görülen b>m ses değişimlerinin sebepleri genizsileşme, akıcılaşıma, süreklileşme, benzeşme ve düzensiz biçimde görülen değişimler olarak tespit edilmiştir. İncelemenin sonuçları doğrultusunda b>m ses değişiminin düzensiz bir değişme olmadığı tespit

edilmiştir. Dilde en az çaba yasası sonucunda genizsileşme, akıcılaşma, benzeşme ve süreklileşme nedeniyle /b/ patlayıcı sesinin /m/ akıcı sesine dönüşmeye meyilli olduğu tespit edilmiştir. İncelemede geçen ve düzensiz biçimde görülen değişimlerin örnekleri ise oldukça azdır. Düzensiz biçimde görülen b>m ses değişiklikleri münferit birkaç örnekten öteye geçmemektedir.

6. Geçmişten günümüze Türk yazı dillerinde meydana gelen b>m ses değişimlerinin genellikle kelime başında meydana geldiği tespit edilmiştir. Ancak bazı lehçelerde kelime içinde örnekler görülmüştür. Bunlar;

Orhun Türkçesinde kelime içinde bir örnek [Kök. tarbanka (BK, D.18) ~ Kök. tarmanka (KT, D.21)];

Kıpçak Türkçesinde kelime içinde üç örnek [Kıpç. kırbat (KTS2, 163) ~ Kıpç. kırbat (KTS2, 164) “yay kabı”; Çağ. tiben (ÇTS, 1124) < Kıpç. *temen (KTS2,269) “çuvaldız”; Köbkök (KTS2, 156) ~ kömkök (KTS2, 156) “gömgök, masmavi”];

Çağatay Türkçesinde kelime içinde iki örnek [Çağ. tiben (ÇTS, 1124) ~ Çağ. timen (ÇTS, 1130) “çuvaldız”; Çağ. tuban (ÇTS,1156)” ~ Çağ. tutman (ÇTS, 1166) “baş aşağı, yüzükoyun”];

Başkurt Türkçesinde söz içinde bir örnek [Bşk. ızba (BT, 244) ~ Bşk. ızma (BT, 244) “basık, loş ve nemli toprak”.];

Kırgız Türkçesinde söz içinde üç örnek [OT. Krh. çibun (KB, 5215) > Kırg. çımın (KS, 263; KS, 269) “sinek”; OT. Krh. sibek (DLT, C. I, 389-5) > Kırg. şimek (KS, 689) “beşikte yatan çocuğun bacakları arasına konulan ve idrar akmasına yarayan küçük boru”; OT. Krh. kıbuz (DLT, C. II, 235-17)> Kıpç. kıbız (KTS2, 151) > Çağ. kıpuz (ÇTS, 648) > Kırg. komuz (KS, 482) “kopuz”.];

Kumuk Türkçesinde bir örnek [Çağ. göbelek (ÇTS, 401) > gümelek (KTS3, 146) “kelebek”.]; Kırım Tatar Türkçesinde bir örnek [Kır. Tat. sübek (KTTS2, 315) ~ Kır. Tat. sümek (KTTS2, 315) “emzik, ibik”.];

Altay Türkçesinde beş örnek [çibun (KB, 5215) > çımın (ATS2, 73) “sinek”; çoban ~ *çulpan (KBS, 177) > çolmon (ATS2, 76) “çoban, çoban

yıldızı”; kalba ~ kalma (ATS2, 94) “kuş kirazı”; külbüs ~ külmüs (ATS2, 128) “keçi yavrusunun dişisi; erkek karaca”; ebeş > emeş (ATS2, 82) “az çok az”.] şeklindedir.

Geçmişten günümüze Türk yazı dillerinde meydana gelen b>m ses değişimi, yirmi beş (27) kelimeyle en çok Kuzeybatı (Kıpçak) grubu lehçesi olan Kırgız Türkçesinde tespit edilmiştir. İkinci en çok b>m ses değişimi ise yirmi dört (24) örnekle Çağatay Türkçesinde tespit edilmiştir. Ardından yirmi bir (21) örnekle Altay Türkçesi ve Kazak Türkçesi gelmektedir. Yapılan inceleme sonucunda Kuzeybatı (Kıpçak) grubu lehçeleriyle, kuzeydoğu lehçelerinden Altay Türkçesinde /b/ patlayıcı sesinin /m/ akıcı sesine benzeşmeye diğer lehçe gruplarına göre daha meyilli olduğu tespit edilmiştir.

7. Güneybatı (Oğuz) grubunda b>m ses değişimi ise Eski Anadolu Türkçesi döneminde farklı köklere sahip üç (3) örnekte [Kök. bän (KÇ, G.2; T I, B.1; T I, B.5; T I, B. 10; T I, D.4; T I, K.8; T II, B.2; T II, G.3; T II, D.5; T II, D.8; T II, K.1) > E. Uyg. män/mäng/min (EUTS, 128/130) > Krh. men, min, me/ än, meñ (DLT, C. I, 25-8/60-4; DLT, C. III 359-3; KB 389/3186; AH 26; AH 266; TİEM 73, RKT 28/22b2; KTS1 533) > Hr. men, min (NF, 7/15; MN,2/6; HATS,384) > Kıpç. men/min (KTS2, 180; KTS2 184) > EAT. men (EATS, 495; EATS, 497), 497); Kök. beñgü (KT, G.11; KT, G.12; KT, G.13; KT, G.8; BK, K.6; BK, K.8; BK, K.15) > E. Uyg. mäñgi/mäñgü (EUTS, 129) > Krh. meñgü/me/äñgü /mäñgülüg (DLT, C. I, 44-18; RKT 38/15b3; KTS1, 534) > Hr. meñ/meñgü, meñi (NF, 177/7; HŞ 166; MM, 341/3; HATS, 385) > Kıpç. meñgü/menü/meni /miñi (KTS2, 181; KTS2, 184) > EAT. meñgü (EATS, 495); Kök. bin- (KT, K2; KT, K3; KT, K.5; KT, K.6; KT, K.8; KT, K.9; KT, D.33; KT, D.36; KT, D.37; KT, D.40) > E. Uyg. min-/ mün- (EUTS, 130) > Krh. min- /mün- (KB, 576; KTS1,541) > Hr. min-/mün (NF, 130/11; HŞ, 1146; MN, 3/4; İML, 94; HATS, 394) > Kıpç. min- (KTS2, 184) > EAT. min- (EATS, 497).] görülmektedir. Daha sonraki Osmanlı Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi döneminde b>m ses değişimi örneğine rastlanmamıştır. Coğrafya olarak diğer lehçe gruplarına olan yakınlığı göz önüne alırsak

Azerbaycan Türkçesinde beş (5) örnekte; Türkmen Türkçesinde ise on iki (12) örnekte b>m ses değişimi tespit edilmiştir. Güneybatı (Oğuz) lehçeleri içerisinde en fazla b>m ses değişimi bulunan lehçe Türkmen Türkçesidir; ancak genele bakıldığında b>m ses değişiminin en az olduğu lehçe gruplarından biri Güneybatı (Oğuz) grubudur. En az b>m ses değişiminin olduğu lehçe grubu ise uzak lehçelerdir. Saha (Yakut) Türkçesinde altı (6), Çuvaş Türkçesinde üç (3) kelimede b>m ses değişimine rastlanmıştır.

8. Güneybatı (Oğuz) grubunun Eski Anadolu Türkçesinden itibaren tercihinin /b/ ağız, patlayıcı sesini kullanmaktan yana olduğu tespit edilmiştir.
9. /b/ patlayıcı, ağız sesinin yerine /m/ geniz, akıcı sesinin tercih edilmesi ile kelimede anlam olarak bir değişiklik meydana gelmediği ve bu anlamda b>m ses değişiminin anlam ayırıcı bir özelliğinin olmadığı tespit edilmiştir.
10. b>m ses değişiminin Türk yazı dillerinin tarihi gelişimi sürecinde Çağatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi devrinde iki farklı kullanım şekline ayrıldığını Batı Türkçesinde /b/li şekiller korunurken; Hakaniye Türkçesinde ve bu Türkçenin devamı olan lehçelerde /m/li şekillerin tercih edildiği tespit edilmiştir.
11. Dilde en az çaba yasasının gereği olarak yukarıda belirtilen sebeplerle /b/ patlayıcı sesinin /m/ akıcı sesine dönüştüğünü ve bunun düzensiz değil kendi içinde belirli kurallara göre gerçekleştiği tespit edilmiştir. Düzensiz biçimde görülen ses değişiklikleri ise münferit birkaç örnekten öteye geçmemektedir. Coğrafya olarak birbirine yakın lehçelerin birbirinden etkilenererek kelimelerin /m/li şekillerini kullandığı; ama bunun anlam ayırıcı bir ses değişimi olmamasından dolayı anlamda bir farklılık oluşturmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca coğrafya olarak uzaklıktan kaynaklı Güneybatı (Oğuz) grubu ve uzak lehçelerde kelimelerin /b/li şekillerinin kullanılmaya devam edildiği görülmüştür.
12. Hiçbir yazı dilinde kelime sonunda b>m ses değişikliği tespit edilmemiştir.

KAYNAKÇA

- AKDOĞAN Yaşar, Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük Cilt II, Beşir Yayınevi, İstanbul,1999.
- AKSAN Doğan, Türkiye Türkçesinin Dünü Bugünü Yarını, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012.
- ALKAYA Ercan, Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007.
- ALKAYA Ercan, Mişer Tatar Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014.
- ALKAYA Ercan, Sibirya Tatar Türkçesi, Turkish Studies, Ankara, 2008.
- ALYILMAZ Cengiz, Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu, Kurmay Yayınları, Ankara, 2005.
- AMANJOLOV, Altay S., Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.
- ARAT Reşit Rahmeti, Edip Ahmet Bin Mahmud Yükneki, Atabetü'l Hakayık, İstanbul, 1951.
- ARAT Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig, I Metin, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları,1975.
- ARAT Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig, II Çeviri, 7. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları,1998.
- ARAT Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig, III İndeks (Neşre Hazırlayanlar: Kemal ERASLAN, Osman Fikri SERTKAYA, Nuri YÜCE), İstanbul, TKAE, 1979.
- ARAT Reşit Rahmeti, Türk Şivelerinin Tasnifi, Türkiyat Mecmuası X, İstanbul, 1953, s.59-139.
- ARIKOĞLU Ekrem-KUULAR Klara, Tuva Türkçesi Sözlüğü, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- ARIKOĞLU Ekrem, Türk Lehçeleri Grameri Hakas Türkçesi (Ed.: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- ARIKOĞLU Ekrem, Türk Lehçeleri Grameri Tuva Türkçesi (Ed.: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

- ATA Aysu, Naşirü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kısasü'l-Enbiya, I. Giriş- Metin-Tıpkıbasım, II. Dizin, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- ATA Aysu, Nehcü'l Feradis, Uştmahlarnın Açuk Yolu, Dizin-Sözlük, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- ATA Aysu, Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin-Notlar Dizin, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
- ATALAY Besim, Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1939.
- ATALAY Besim, Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1940.
- ATALAY Besim, Dîvânu Lugâti't-Türk -Türk Tercümesi III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1941.
- ATALAY Besim, Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1943.
- BANGUOĞLU Tahsin, Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- BASKAKOV (Red.) N.A., Nogayşa-Orısşa Sözlük, Moskva, 1963.
- BAYRAM Bülent, Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük, Tablet Yayınları,
- BOZKURT Fuat, Türklerin Dili, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 475, 477.
- BURAN Ahmet ve Alkaya Ercan, Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.
- BURAN Ahmet, "Türkçede ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında ş/s Meselesi" Makaleler, (Ed. M. Dursun Erdem), (Yay. Haz. Ercan Alkaya, Süleyman Kaan Yalçın, Murat Şengül), Turkish Studies Publication, Series V. s. 312-317, Ankara, 2008.
- BURAN Ahmet, ALKAYA Ercan, Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012
- BURAN Ahmet, Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015.
- CAFEROĞLU Ahmet, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- CAFEROĞLU Ahmet, Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s.51-59.

- CEYLAN Emine, Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- CLAUSON Gerard, An Etymology Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972, s. 346.
- CLAUSON Gerard, An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford At The Clarendon Press, Oxford, 1972, s. 348.
- CLAUSON Gerard, Türk Dillerinde Söz Başı Dudak Sesleri, Dil Araştırmaları, Ankara, Sayı: 2 Bahar 2008, s. 130-131.
- COŞKUN Mustafa Volkan, Özbek Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.
- DEMİR Nurettin ve Yılmaz Emine, Türk Dili El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003.
- DEVELLIOĞLU Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik LÜGAT, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015.
- Dîvânü Lugâtî't-Türk Tıpkı Basım, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- ECKMANN Janos, Çağatayca El Kitabı, (Yayıma Hazırlayan: Günay Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.
- Enver Mahmut, Türk Lehçelerinin Bugünkü Sorunları Hakkında Bazı Düşünceler, Milli Kültür, 1990, s.78, s.21-25.
- ERASLAN Kemal, Eski Uygur Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.
- ERCİLASUN Ahmet Bican, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, 2010, Ankara.
- ERCİLASUN Ahmet Bican, “Batı Türkçesinin Doğuşu”, Makaleler (Dil-Destan-Tarih-Edebiyat), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007, s. 222-229.
- ERCİLASUN Ahmet Bican, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997.
- ERCİLASUN Ahmet Bican, AKKOYUNLU Ziyad, Kaşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâtî't-Türk Giriş Metin Çeviri Notlar Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- EREN Hasan, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 1999.

- ERGİN Muharrem, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2010.
- ERGİN Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2013.
- ERGÖNENÇ AKBABA Dilek, Türk Lehçeleri Grameri Nogay Türkçesi (Ed.: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- ERSOY Feyzi, Türk Lehçeleri Grameri Çuvaş Türkçesi, (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.
- GÜLENSOY Tuncer, Türkçe El Kitabı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015.
- GÜLENSOY Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü - Etimolojik Sözlük-, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.
- GÜLSEVİN Gürer, Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri ve Önemi, Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi, 2007, s. 148-150.
- GÜNER DİLEK Figen, Türk Lehçeleri Grameri Altay Türkçesi (Ed.: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- GÜRİSOY-NASKALİ EMİNE, DURANLI MUVAFFAK, Altayca-Türkçe Sözlük, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- GÜRİSOY-NASKALİ Emine-BUTNAYEV Viktor-İSİNA Almagül-ŞAHİN Erdal-ŞAHİN Liaisan-KOÇ Aylin, Hakasça Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007
- HACİEMİNOĞLU Necmettin, Harezmi Türkçesi ve Grameri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1997.
- HACİEMİNOĞLU Necmettin, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, İstanbul, 1968.
- HACİEMİNOĞLU Necmettin, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- HEYET Cevat, Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri, (çev: Mürsel Öztürk), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
- KANAR Mehmet, Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü, Say Yayınları, İstanbul, 2011.
- KARA Mehmet, Türk Lehçeleri Grameri Türkmen Türkçesi (Ed.: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

- KARAAĞAÇ Günay, Türkçe Verintiler Sözlüğü, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
- KARAAĞAÇ Günay, Türkçenin Dil Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, syf. 118-119.
- KARAAĞAÇ Günay, Türkçenin Dil Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, syf. 121-122.
- KARAAĞAÇ Günay, Türkçenin Dil Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, syf. 212-213
- KARAAĞAÇ Günay, Türkçenin Dil Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, Sayfa. 217.
- KASAPOĞLU Hülya Çengel, Türk Lehçeleri Grameri Kırgız Türkçesi (Ed.: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s. 498.
- KAYNAK İsmail-DOĞRU A. Mecit, Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- KİLLİ Gülsüm, Kuzeydoğu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996
- KİRİŞÇİOĞLU Fatih, Türk Lehçeleri Grameri Saha Türkçesi (Ed: Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.
- KOÇ Kenan-BAYNİYAZOV Ayabek-BAŞKAPAN Vehbi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Turan Yayınevi, Türkistan, 2003.
- KOÇ Kenan-BAYNİYAZOV Ayabek-BAŞKAPAN Vehbi, Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- KORKMAZ Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- KORKMAZ Zeynep, Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- KORKMAZ Zeynep, Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, Sayfa 46.
- LESSİNING Ferdinand D. (Çeviren: Günay KARAAĞAÇ), Moğolca-Türkçe Sözlük Cilt I, Ankara, 2003.

- LESSİNİNG Ferdinand D. (Çeviren: Günay KARAAĞAÇ), Moğolca-Türkçe Sözlük Cilt II, Ankara, 2003.
- MUZAFAROV Refik, MUZAFAROV Nüzhet [Çeviren: SEYİTYAHYA (SEYTYAGYAYEV) Neriman], Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- NECİP Emir Necipoviç (Çeviren: İklil KURBAN), Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- ÖNER Mustafa, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- ÖNER Mustafa, Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- ÖZKAN Fatma, “Türkçede Kelime Başı -y Meselesi ve Şimşek Kelimesi Üzerine Bir Etimoloji Denemesi”, IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-24 Eylül-2000), Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1345-1354, Ankara, 2000.
- ÖZKAN Nevzat, Türk Lehçeleri Grameri Gagavuz Türkçesi (Ed.: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- ÖZŞAHİN Murat, Başkurt Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.
- ÖZTÜRK Rıdvan, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- ÖZYETGİN A.M, Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitkilerin Dil ve Üslup İncelemesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- PEKACAR Çetin, Kumuk Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- PEKACAR Çetin, Türk Lehçeleri Grameri Kumuk Türkçesi (Ed.: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- SERTKAYA Osman Fikri, En Eski Devrelerden Uygurlara Kadar Türk Dili, Yeni Türkiye, Yıl:3, Sayı:15, Mayıs- Haziran 1997, S.228.
- SEVİNÇLİ Veysi, “Y” Ünsüzü ve İşlevleri, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2017, CİLT I, Sayı: 38.
- TAMİR Ferhat, Türk Lehçeleri Grameri Kazak Türkçesi (Ed.: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

- TAVKUL Ufuk, Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- TAVKUL Ufuk, Türk Lehçeleri Grameri Karaçay-Malkar Türkçesi (Ed.: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- TAYMAS Abdullah Battal, İbni- Mühenna Lügati, 2. Baskı, Ankara, 1988.
- TEKİN Talat ve Ölmez, Mehmet, Türk Dilleri (Giriş), Simurg Yayınları, İstanbul, 1999.
- TEKİN Talat, Orhun Türkçesi Grameri, (Yay: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul, 2003.
- TEKİN Talat, Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi, Erdem, Ocak 1989.
- TEMİR Ahmet, “Ural- Altay ve Altay Dilleri”, Türk Dünyası El Kitabı, II. Cilt (Dil-Kültür-Sanat), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 3-7, Ankara, 1992.
- TEZCAN Semih, En Eski Türk Dili ve Yazını, Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara, 1994, s.271-324.
- TEZCAN Semih, ZÜLFİKAR Hamza, Nehcü'l Feradis, Metin-Tıpkıbasım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- TIEM 73: Türk ve İslam Eserleri Müzesi 73 numaralı kayıta bulunan Kur'an tercümesidir, yazarı belli değildir. Dil özellikleri Karahanlı dönemine dahil edilmesine olanak sağlamıştır.
- TOPARLI Recep- VURAL Hanifi-KARAATLI Recep, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- TOPARLI Recep, ARGUNŞAH Musrafai Mu'inü'l Mürid, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
- TUNA Osman Nedim, Altay Dilleri Teorisi, TDAV Yayınları, İstanbul, 1979.
- Türkçe Sözlük, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- TUNA Osman Nedim, Sümer ve Türk Dillerinin Târihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 48.
- TÜRKMEN Dilinin Düşündürişli Sözlüğü Cilt II, Türkmnistan İlimler Akademisi Mahtumkulu Dil ve edebiyat Enstitüsü, Aşkabat, 2016.

- TÜRKMEN Leyla, Harezmi- Muhabbet-Name, (Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi) İstanbul, 1969.
- UYĞUR Ceyhun Vedat, Karakalpak Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- UYĞUR Ceyhun Vedat, Karakalpak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- UYĞUR Ceyhun Vedat, Türk Lehçeleri Grameri Karakalpak Türkçesi (Ed.: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- ÜNLÜ Suat, Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Eğitim Yayınevi, Konya, 2013.
- ÜNLÜ Suat, Harezm-Altınordu Türkçesi Sözlüğü, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012.
- ÜNLÜ Suat, Karahanlı Türkçesi Sözlüğü, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012.
- ÜSTÜNER Ahat, Türkçenin Tarihi Gelişmesi, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- ÜŞENMEZ Emek-BOLTABAYEV Saidbek-TUĞLACI Gülşah, Özbekçe Türkçe Sözlük, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016.
- VASİLİEV Yuriy (Cargıstay), Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara, 1995.
- YALÇIN Süleyman Kaan, “Rusya’da Yaşayan Türklerin Konuşma Dillerinin Yazı Diline Dönüştürülme Süreci ve Ötekileştirme Ekseninde İzlenen Dil Politikaları”, Turkish Studies (Türkiye Dışındaki Türkler Dosyası), Volume 3/7, s. 662-678, 2008.
- YALÇIN Süleyman Kaan, Azerbaycan Türkçesi Grameri, Kesit Yayınları, İstanbul, 2018, s. 58.
- YALÇIN Süleyman Kaan, Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- YAZICI ERSOY Habibe, Türk Lehçeleri Grameri Başkurt Türkçesi (Ed. Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- YUHADİN K. K. (Türkçeye Çeviren: TAYMAS Abdullah), Kırgız Sözlüğü, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- YUSUF HAS HACİB, KAÇALİN Mustafa S., Kutadgu Bilig, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

YÜCE Nuri, Mukaddimet'ül- Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin- İndeks, Ankara, 1988.

YÜKSEL Zühâl, Türk Lehçeleri Grameri Kırım-Tatar Türkçesi (Ed.: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

EKLER

Ek 1. Orijinallik Raporu

